

Caert Thresoor

Kaart van de
Nederlandse
duinen uit 1828
teruggevonden

Zoektocht naar de
oudste kaart van de
Nederlanden

*De Atlas der
Neederlanden*

2011 - 30

Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie

Inhoud

- 109 Frans Beekman en Ron Guleij
Verloren gewaande kaart van de Nederlandse duinen uit 1828 teruggevonden
- 118 Marco van Egmond en Elger Heere
Schatkaart of kaartschat? Queeste naar de oudste kaart van de Nederlanden
- 127 Judith Geerts en Jean-Marieke Poot
De Atlas der Neederlanden: schade in kaart gebracht De totstandkoming van een restauratievoorstel
- 132 Kaartencollecties in Nederland
- 134 Besprekingen
- 136 Varia Cartographica
- 140 Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Abbeelding omslag:

Kaart van Pernambuco door Georg Marcgraf, uitgegeven door Joan Blaeu in 1647.

CAERT-THRESOOR

Een uitgave van de Barent Langenesstichting

Redactie

Dr Henk Deys, Capt. Hans Kok, drs Sjoerd de Meer, dr Elger Heere, prof. dr F.J. Ormeling, drs Martijn Storms, Gijs Boink, Erik Walsmit, drs Marleen Smit. Correctie summaries: Francis Herbert (Londen).

Internet

<http://www.caert-thresoor.nl> (inhoud en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs).

Secretariaat

G.G.J. Boink, p/a Nationaal Archief, Postbus 90520, 2595 LN Den Haag.
E-mail: redactie@caert-thresoor.nl

Barent Langenesstichting

Secr.: J.D.A. Kok, Poelwaai 15, 2162 HA Lisse
ABN Amro te Lisse - rek.nr.: 53.33.43.798

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 27,00; België € 30,00; Europa (zonder België) € 36,00; buiten Europa € 40,00. Losse nummers € 8,00.

Betaling EU-landen middels bankoverschrijving.

Overige landen d.m.v. Visa of Mastercard.

Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Caert-Thresoor, Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, telefoon 0172-444667, fax 0172-440209, e-mail: info@drukkerij-vis.nl
Postbank 5253901, IBAN: NL02PSTB 0005253901, SWIFT/BIC: PSTBNL21

ISSN 0167-4994

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Op aanvraag.

De uitgave van dit nummer is mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden.

De redactie dankt de onderstaande **Vrienden** van **Caert-Thresoor**

M. Ostermann,
Monnickendam

H. Kok, Lisse

A. de Zeeuw, Zutphen

D. de Pagter, Telluride,
USA

Peter van der Krogt, Delft

Bubb Kuyper Auctions,
Haarlem
www.bubbkuyper.com

Boekhandel de Bengel,
Dordrecht
www.debengel.net

Leen Helmink, Amersfoort
www.helmink.com

Iris Antique Globes and Maps
and Restoration-Workshop
Paul Peters, Eerbeek
www.irisglobes.nl

Steeff Lemmers, Lisse

Antiquariaat Sanderus,
Gent/België
www.sanderusmaps.com

MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030-2321342

Bezoek op afspraak.

Uit een kelder van het Ministerie van Financiën kwam in verband met de verbouwing eind 2004 een portefeuille met een meterslange kaart op linnen van de Nederlandse kust uit 1828 te voorschijn. Deze duinkaart was al in de negentiende eeuw losgeraakt van een handgeschreven rapport in het Nederlands en Frans over duinbebossing door mr. D.T Gevers van Endegeest.

Het nu volgende artikel doet verslag van het duinonderzoek in 1827 en 1828, in samenhang met de kaarten en andere bijlagen waaronder doosjes met zandmonsters uit Nederland en Frankrijk, tekeningen en diverse tabellen. De gedetailleerde handgekleurde manuscriptkaart komt nu op het Nationaal Archief beschikbaar voor nader onderzoek door kartografen, historisch geografen en lokale onderzoekers.

Inleiding

In 2004¹ verwerft het Nationaal Archief in Den Haag een partij boeken die op dat moment aanwezig is in de kelder van de bibliotheek van het Ministerie van Financiën. Deze acquisitie dient zich aan in verband met een op stapel staande verbouwing van het ministerie. Onderdeel van deze verwerving is ook enig archiefmateriaal: een map met negentiende-eeuwse foto's van de bekende fotograaf Pieter Oosterhuis² en een portefeuille met kaarten die in de gedrukte catalogus van de bibliotheek van Financiën summier staat beschreven.³

Dr. F. Beekman (1940) stond 35 jaar voor de klas. Tussen 1970 en 2001 was hij leraar aardrijkskunde aan de Rijksscholengemeenschap te Zierikzee. Hij promoveerde in 2006 op de historische geografie van de Kop van Schouwen.

R.Th.M. Guleij (1961) is als archivaris en kaartbeheerder al meer dan 25 jaar werkzaam bij het Nationaal Archief in Den Haag.

Frans Beekman en Ron Guleij

Verloren gewaande kaart van de Nederlandse duinen uit 1828 teruggevonden

Deze portefeuille, die twee kaarten van de Nederlandse duinen én de Franse duinen bevat, wordt bij het Nationaal Archief als aanwinst geregistreerd en leidt de jaren daarna een onopvallend bestaan in het depot.

Tijdens het Eerste Nationaal Deltacongres, dat op 4 november 2010 plaatsvindt in het Circustheater in Den Haag, komt de kaart, zij het bij toeval, uit de vergetelheid. Het congres heeft als doel iedereen die betrokken is bij het Deltaprogramma te informeren over de actuele stand van zaken. Het Nationaal Archief verzorgt de visuele aankleding van het congres en schetst door middel van kaarten en foto's de verbinding van het verleden met het heden. In de vorm van een vouwblad wordt een overzicht van het tentoongestelde archiefmateriaal aan de aanwezige gasten uitgereikt. Het vouwblad komt terecht bij de eerste auteur van dit artikel, die bij zijn duinonderzoek wél het handgeschreven rapport van Gevers van Endegeest over de duinbebossing had bestudeerd, maar niet de bijbehorende kaart. Die kaart was ten tijde van het onderzoek in 1997 onvindbaar. Navraag bij elf archiefinstellingen leverde toen niets op. Alleen in het oud archief van het Waterschap Walcheren bleken de drie bladen van de Walcherse duinen aanwezig, maar niet als onderdeel van de gezochte algemene kaart.⁴

Tijdens het gezamenlijk archiefonderzoek dat de auteurs hebben verricht, vindt stapje voor stapje de reconstructie plaats van het rapport in samenhang met de in totaal 14 - deels verspreid geraakte - bijlagen, waaronder de kaarten, maar ook tekeningen en zandmonsters.

Belangrijkste doel van dit artikel is andere onderzoekers te wijzen op een onbekend en belangwekkend rapport over duinbebossing en om de samen-

hang met twee onbekende meterslange kaarten van de gehele Nederlandse en een gedeelte Franse kust aan te geven. Ook wordt beschreven hoe de band met het geschreven archief is hersteld en het geheel van bijlagen is gereconstrueerd. De rode draad in het verhaal is de duinbebossing. Tussen de tekst wordt in een kader een bibliografische beschrijving gegeven van het duinrapport, de Nederlandse kustkaart, de Franse kustkaart en de overige van de in totaal 14 bijlagen.

Duinbebossing

Het idee van een grootschalige bebossing van de Nederlandse duinen komt uit Frankrijk, waar sinds 1787 onder leiding van Brémontier de duinen van Les Landes bij Bordeaux werden beplant met zeedennen. In de tweede helft van de achttiende eeuw kwam er als gevolg van de sterke bevolkingstoename en de stijgende graanprijzen meer belangstelling voor de landbouw in Nederland. Voordien waren de woeste gronden, waaronder men heidevelden en duinen verstond, vooral benut voor beweiding en als jachtgebied. Vanuit de stedelijke bevolking ging men zich bezighouden met de woeste gronden, die door bebossing en ontginning meer zouden kunnen opleveren. De landbouw zag men als drijfveer van de economische groei. Tijdens de Bataafse Republiek (1795-1806) speelden de revolutionaire principes van vrijheid, gelijkheid en broederschap niet alleen een rol bij de herordening van de stedelijke samenleving, maar ook bij de emancipatie van het platteland. 'Vrijheid' hield hierbij de bevrijding van ouderwetse rechtsverhoudingen in, 'gelijkheid' zag men als het ontwikkelen van een infrastructuur in

het gehele land, terwijl 'broederschap' wilde zeggen dat bij de ontwikkeling van de woeste gronden gerekend mocht worden op solidariteit van het welvarende deel van de natie.⁵

Wat de duinen betreft leidde dit idee tot het onderzoek van de staatscommissie van 1798 naar de 'Tegenwoordige staat der duinen van het voormalig gewest Holland'. Jan Kops, secretaris van de commissie, constateert in het rapport een diepe onkunde over de ware gesteldheid van de duinen, want 'zij worden door het gros der natie beschouwd als een woestijn, die enkel uit hoge en rauwe zandbergen bestaat'.⁶ Dat veel duinen particulier bezit zijn, vormt een struikelblok voor een centrale aanpak. Kops bespreekt de konijnenplag, zand- en turfwinning en de waterwinning voor blekerijen en bierbrouwerijen. In het tweede deel van het rapport uit 1799 komt Kops met een 'ontwerp tot vruchtbaarmaaking der duinen'. Hij vindt kolonisatie en ontginning belangrijker dan bebossing of beweiding. Tijdens het Franse bewind (1806-1813) wordt hier het decreet van Napoleon van 14 december 1810 van kracht, waarbij de staat bij grote zandverstuivingen mag ingrijpen en particulieren verplichten tot passende maatregelen. Bij kleine grondeigenaren en arme gemeenten kan de staat zelf de beplanting ter hand nemen. De uitwerking van het plan voor een landbouwontginning in de duinen staat in de grote 'Verhandeling over het toegankelijk maken van de duinvalleien langs de kust van Holland', die jhr. mr. D.T. Gevers van Endegeest in 1826 publiceert ter beantwoording van een prijsvraag door de Maatschappij tot Bevordering van den Landbouw. Het graven van vaarten acht Gevers het aangewezen middel voor het slagen van de ontginning. Uiteindelijk leidde dit in 1829 tot een experiment in de duinen bij Bakkum en Castricum, waarbij koning Willem I een stimulerende rol speelde.

Gevers van Endegeest

We komen hier voor 't eerst Daniel Theodoor Gevers van Endegeest (1793-1877) tegen, die steeds interesse had voor de ontwikkeling van landbouw en waterstaat in ruime zin. Als zoon van de burgemeester van Rotterdam is hij voorbestemd om rechtsgeleerde te worden. Al in 1801 wordt hij naar de abdij-school in Sorèze (dep. Tarn, Frankrijk)

1. Portret Jhr. Gevers van Endegeest, lid van de Staten-Generaal, door Nicolaas Pieneman, 1843 (Stichting Archief van het Huis Oranje-Nassau, inv.nr.: AL/8-18).

gestuurd. Vanaf 1805 is hij leerling aan de Latijnse school in Haarlem en na 1810 studeert hij rechten in Leiden. Als lid van het korps vrijwillige koninklijke jagers te paard trekt Gevers in 1815 naar Parijs om daar de schilderijen terug te halen die door de Fransen uit Nederland waren meegenomen.

In 1819 treedt Gevers van Endegeest in dienst van de Raad van State waar hij bijna twintig jaar als commies en al snel als referendaris zal werken. In 1830-1831 is Gevers kapitein van de Haagse schutterij gelegerd in Noord-Brabant, waar hij een 85-tal aquarellen van de dorpen maakt.⁷ Na 1838 is Gevers van Endegeest twintig jaar actief in de politiek. Hij wordt lid en voorzitter van de Tweede Kamer en in 1856-1858 zelfs minister van Buitenlandse Zaken. Als hoogheemraad van Rijnland is hij intensief bezig met de plannen voor drooglegging van de Haarlemmermeer.

Gevers van Endegeest raakte betrokken bij de plannen voor een mogelijke duinbebossing via de Permanente Commissie uit het Amortisatiesyndicaat. Dit bestuurslichaam was in 1822 door koning Willem I ingesteld om de rentebetaling en aflossing van de enorme staatsschuld te regelen. Deze commissie, waarin de koning de dienst uitmaakte, viel onder het Ministerie van Financiën en ging zich bezighouden met het beheer van de staatsdomeinen. Hiertoe behoorden grote delen van de kust, die voordien de grafelijke duinen of 'wilder-nisse' werden genoemd.

Inspectiereis naar Frankrijk en langs de Noordzee in 1827

Op 17 mei 1827 krijgt Gevers van Endegeest de opdracht 'om zich naar den Golf van Gascogne in Frankrijk te begeven' waar door hem en bosbouwer H.J. Dechesnes uit Luik bestudeerd moet worden hoe de duinen vastgelegd en bebost zijn. Vervolgens moet bekeken worden hoe de Franse wijze van duinbebossing 'binnen dit Rijk' (der Nederlanden) kan worden toegepast. In Frankrijk was de bebossing ruim veertig jaar eerder begonnen, toegelicht in een zeldzaam genoemd boekje.⁸ De commissie voelt zich gesterkt 'door 's Konings geest van onderzoek en verbetering'. Ze wil de Nederlandse duinen zoveel mogelijk als één geheel beschouwen en beperkt zich tot de 'groote keten duinen langs de kusten', dus de hoge duinen. De studiereis begint 9 juni 1827 in Parijs, waar contacten worden gelegd en de literatuur en kaarten over de duinbebossing worden bestudeerd. Van 4 tot 20 juli 1827 zijn de duinen aan de Golf van Gascogne ten zuiden van Bordeaux bezocht. Gevers vermeldt dat hij er 110 uren te paard heeft gezeten. Aan de monding van het riviertje de Eulalie bezichtigte Gevers de vastlegging van de duinen met schermen en aanplant met dennetjes. De burgemeester van Mimizan geeft opdracht 'eene te bezaayen blinkert, den naam van het Nederlandsche duin (La Dune des Pays-Bas)' te geven. Na het bezoek aan Frankrijk begint de inspectiereis langs de Noordzee in Nederland. Via de gouverneurs van de provincies worden de waterschappen langs de kust op de hoogte gesteld van het bezoek en krijgen ze opdracht door middel van een opgezonden vragenlijst hun duingebied te beschrijven. In het oud archief van Rijnland, waar zich de papieren van Gevers van Endegeest bevinden, zit ook het 'Journaal van de Inspectiereis der Duinen op de Eylanden en langs de Noordzee van den Helder tot Duinkerke in september 1827'. Hierin staan de route (soms met een marineschip), beschrijvingen van de bezoeken aan de plaatselijke autoriteiten en opmerkingen over de duinen. Ook de financiële afrekening met kosten van vervoer, verblijf, vertering en zelfs de 'bonne main' (fooi) aan de koetsier wordt verantwoord.⁹ Voor Schouwen werd de vragenlijst bijvoorbeeld op 30 augustus 1827 uitgestuurd. Gevers schrijft erbij dat de kennis en ondervinding van de lokale

2. Franse duinkaart blad nr. 3, detail 'Dit punt H is de plaats alwaar de nieuwe werken de naam hebben bekomen van: La Dune des Pays-Bas'.

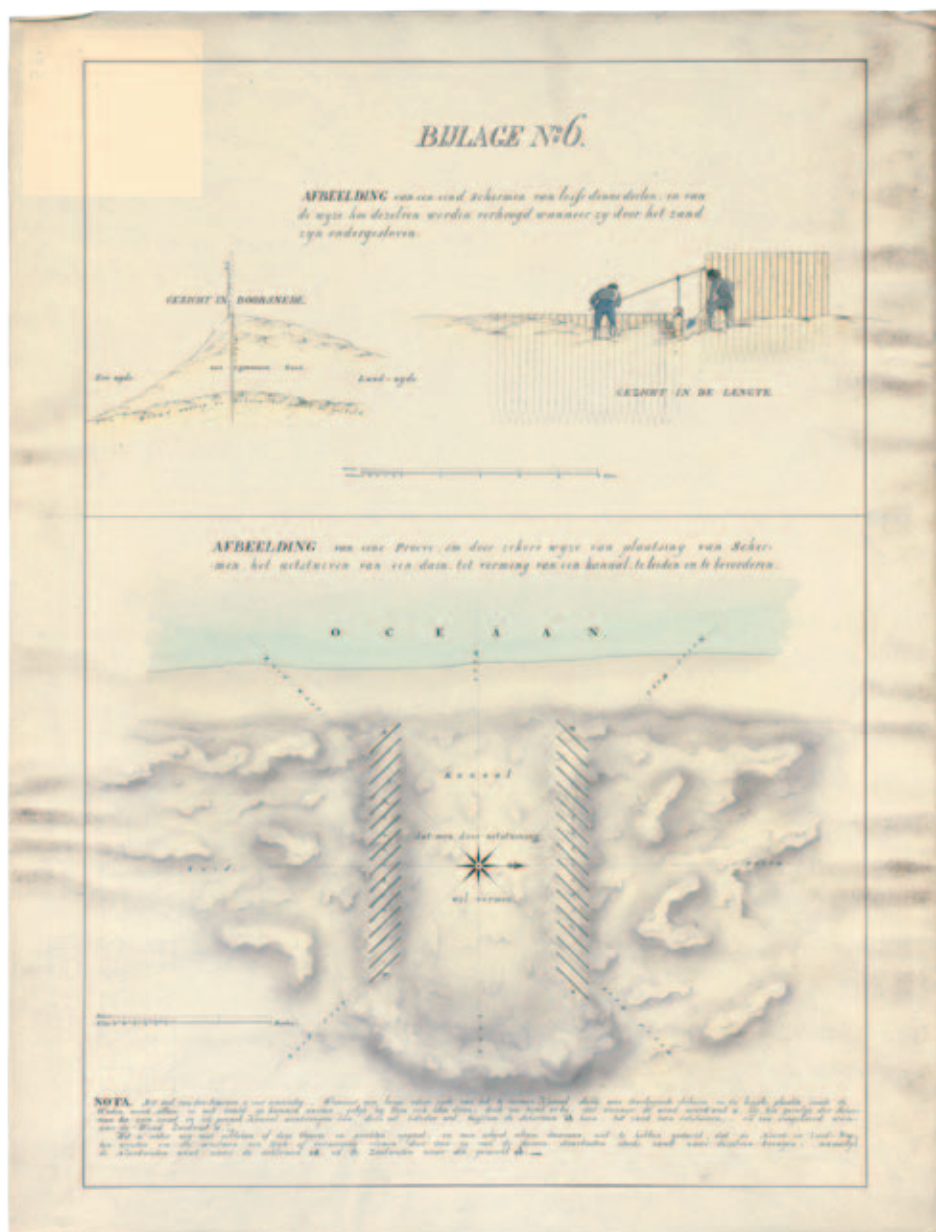
3. Doos voor 28 zandmonsters uit de Franse en Nederlandse duinen. Twee doosjes ontbreken. Zie Lijst van bijlagen nr. 11. (NA, 2.08.30, inv.nr. 1516B).

bestuurders zeer kan bijdragen aan zijn 'niet gemakkelijke commissie' en dat hij de antwoorden graag voor de 15de oktober ontvangt 'te 's Hage'. Het bezoek aan Schouwen vond van 24 tot 26 september 1827 plaats, begeleid door Abraham Caland, Ingenieur van de Waterstaat. De Centrale Directie van Schouwen (het bestuur van het waterschap) stelde daarvoor de vragenlijst in handen van de heemraden De Kater en Hoogenboom, die de antwoorden overigens pas op 11 oktober hebben verzonden.¹⁰ De twaalf vragen over eigendom, konijnen en vee, staat der verstuivingen en maatregelen daartegen en eventuele rapporten of stukken over beplantingen worden vrij kort beantwoord. De gevraagde oude papieren over duinbeplanting waren 'niet vindelijk', maar voor het zoeken hadden de heemraden vermoedelijk geen tijd genomen.

Gedurende de herfst en winter van 1827 en 1828 verwerkte Gevers alle informatie tot een handgeschreven verslag van 394 bladzijden. Gedurende vier maanden was hij echter ziek, wellicht een gevolg van de inspannende reizen. Zijn verslag is gedateerd op 30 maart 1828, de Franse vertaling is ondertekend door H.J. Dechesnes, Inspecteur der Wateren en Bosschen, op 6 mei 1828. Het verschil in de data van de ondertekening komt voort uit de moeilijkheden tussen beide heren. Dat heeft te maken met het feit dat niet alles in het Frans was vertaald en Dechesnes het 'Nederduitsch' niet beheerste. Het gaat dan over de bijlagen en over een kaart die nog niet gereed is. Gevers vindt de opmerkingen van ondergeschikt belang die 'geensins als punten van verschil behoeven te worden opgehaald'. Onze indruk is dat Gevers alles op tijd heeft willen inleveren en dat Dechesnes zich niet naar 'Holland' richtte. Tijdens de inspectiereis zijn er tussen de jonge Haagse ambtenaar en de al oudere Luikse 'woudmeester' mogelijk wrijvingen geweest. Ook stuurde Dechesnes, buiten kennis van Gevers, al vóór het eigenlijke rapport gereed was, een eigen verslag aan de Permanente Commissie op 29 februari 1828. We gaan op deze geschillen verder niet in.¹¹

Duinrapport 1828

Na een inleiding op de totstandkoming van het rapport volgen vier 'punten': opname der duinen in Frankrijk, opname der Nederlandse duinen, het onderzoek

4. Tekening van de wijze van omhoog trekken van een scherm en de bevordering van een kunstmatige verstuiving, zie Lijst van bijlagen nr. 6. (NA, 4 FIDZ 5D).

naar de mogelijkheid de Franse wijze van bewerking in Nederland toe te passen en de middelen om die toepassing tot stand te brengen.

Bij het uitvoerig onderzoek in de departementen Gironde en Landes gaat het over het vastleggen van de zand en de aanleg van dennenbossen, beginnend langs het strand.¹² Bij de opname van de Nederlandse duinen valt in het rapport de thematische behandeling op. Het is niet een beschrijving van de verschillende duingebieden van noord naar zuid, maar telkens een onderwerp dat voor de hele kust wordt behandeld. Het gaat hierbij om een achttal thema's, zoals de afname van het strand, de toestand en kosten van de beplanting, de verstuivingen, de konijnen en het vee. Gevers geeft

voor elk thema een overzicht met diverse plaatselijke voorbeelden, waardoor ook een helder algemeen beeld ontstaat.

Gevers van Endegeest acht helmbeplanting onvoldoende om het stuivend zand te stoppen. De verstuivingen zijn volgens hem, hoe geweldig op sommige plaatsen ook, niets in vergelijking met Frankrijk. De genomen proeven zijn in Nederland te beperkt geweest en ook niet lang volgehouden. Bij de verschillende thema's wordt een treffend beeld van de duinen in 1827 gegeven. Gevers waarschuwt voor het terugkeren naar onbeheerde duinen als een 'alles vernielende zandwoestijn'. Voor lokaal historisch-geografisch onderzoek is dit deel van het rapport een belangrijke informatiebron,

zoals blijkt uit het onderzoek van De Smet naar de Vlaamse duinkust en van de eerste auteur op Schouwen.¹³

Het overmatig gebruik van de duinen door konijnen, koeien en schapen wordt een belangrijke oorzaak van de verstuiwing genoemd, waarbij nog het uittrekken van helm voor het maken van touw en matten, het plaggen en het verzamelen van huisbrand (ruigte, hout) komt. De zandpaden worden niet afgedekt. Het zijn niet de konijnenholen die het duin aantasten, maar het graven naar konijnen door de mens, 'hetwelk somtijds naar het maken van loopgraven gelijk en het onbezorgd blijven liggen van dien raauw-gemaakte grond'.

Bij een mogelijke toepassing van de Franse wijze wordt nagegaan waaraan de uitnemende groei van de dennen op de Franse duinen moet worden toegeschreven. Gevers wijst op de losheid van het zand en de merkbare vochtigheid, gecombineerd met een gunstig klimaat. Het voordeel van beplanting 'bij grote klompen' geeft beschutting aan de bomen. Gevers vindt dat ook in de noordelijke streken een duinbebossing mogelijk is. Bij het laatste punt in het rapport gaat het om de voorgestelde maatregelen in Nederland. Er wordt onderscheid gemaakt tussen 'zeewerken' en 'binnenwerken'. Op de eerste 500 meter duin langs het strand moet men de duinen beschermen met helm en rijshout. De binnenwerken bestaan uit de aanleg van dennenbossen. Voorwaarden is het onder één bestuur brengen van de duinen. Deze wens komen we overigens een eeuw later ook tegen bij dr. Jac.P. Thijssen met zijn voorstel tot één groot natuurpark.¹⁴ Gevers vindt dat de konijnen moeten worden uitgeroeid. De bebossing moet kunnen worden afgedwongen. Elk jaar zou circa 1500 hectare moeten worden aangeplant en dat zou totaal drie miljoen gulden kosten. Na 40 jaar is het bos hakbaar en kan een opbrengst van meer dan 5 % geven. Het voorstel is een grootschalige proef gedurende een reeks van jaren te nemen, waarbij Gevers denkt aan de duinen bij Wassenaar of Schoorl. Bij de laatste plaats is inderdaad op de Scheiblink in 1828 een proef van 4 hectare gedaan met een groot aantal zaden, zelfs uit Amerika. De bezaaiing is door overstuiving verloren gegaan. De minister van Waterstaat besliste in 1831 het rapport van Gevers en Dechesnes 'tot gunstiger tijden aan te houden' Het rapport verdween in de lade en belandde in het archief.

Franse duinkaart

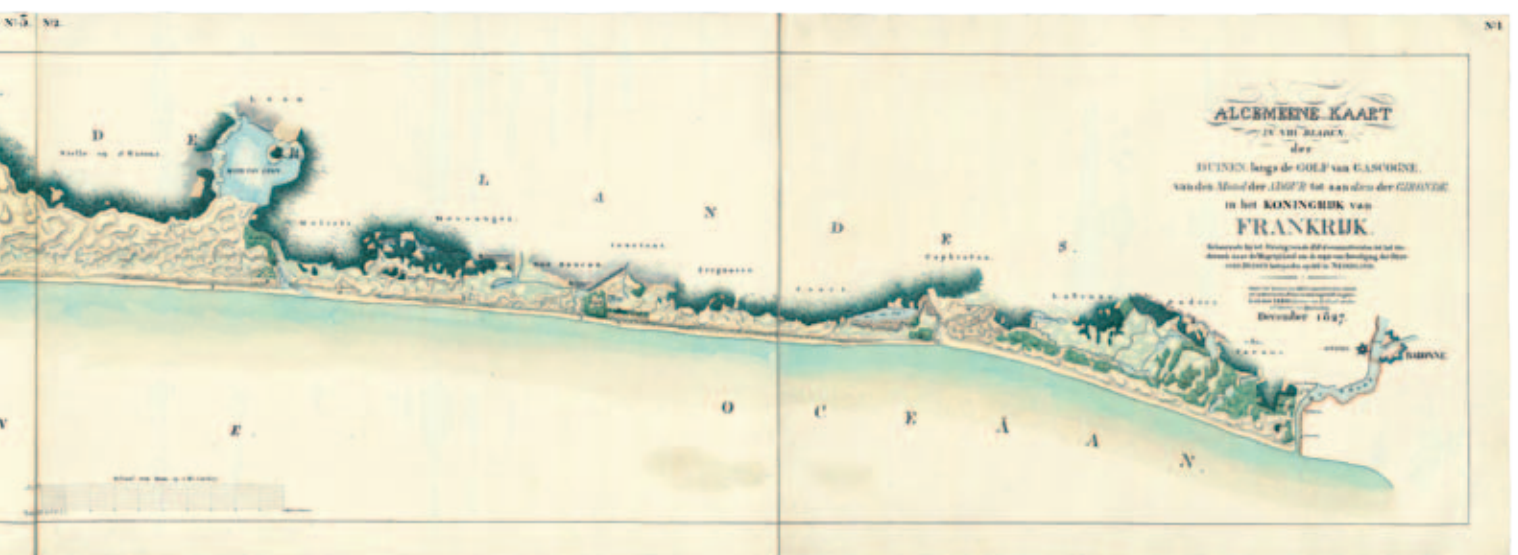
In Frankrijk wordt tijdens de eerder beschreven inspectiereis gebruik gemaakt van een gedrukte kaart uit de 'Nouvel Atlas de la France' door A.M. Perrot en J. Anpick uit 1826.

Later wordt besloten tot de vervaardiging van een meer gedetailleerde kaart van de twee bezochte departementen Landes en Gironde. De twee hoofdingenieurs van de departementen staan plaatselijke kaarten welwillend af en maken desgevraagd ook extracten van die gedeelten waar beplantingen waren aangelegd. Landmeter Kros trekt de kaarten onderweg over en vult ontbrekende details aan: 'die onderscheidene stukken zijn hier, onder ons opzigt tot eender schaal [1:50.000] herleid en tot een geheel gebracht'.¹⁵ Met het geheel wordt uiteraard bedoeld de 'Algemeene kaart der Fransche Duinen in VIII bladen' aanwezig in de teruggevonden portefeuille (de oorspronkelijke bijlage 3 van het rapport).

De Franse duinkaart geeft in donkergroen de vanouds bestaande bossen en in lichter groen de nieuwe bezaaiingen weer. In de lichtgroen gekleurde bezaaiingen staat in een minuscule cijferschrift het jaartal van aanleg van de bossen. De kleine groen geschrapte bosjes langs de schermen bij de zee (zie afbeelding La Dune de Pays-Bas) tonen

< 5. Overzichtskaart van de departementen Landes en Gironde. Zie Lijst van bijlagen nr. 3. (NA, 4.FIDZ 5A).

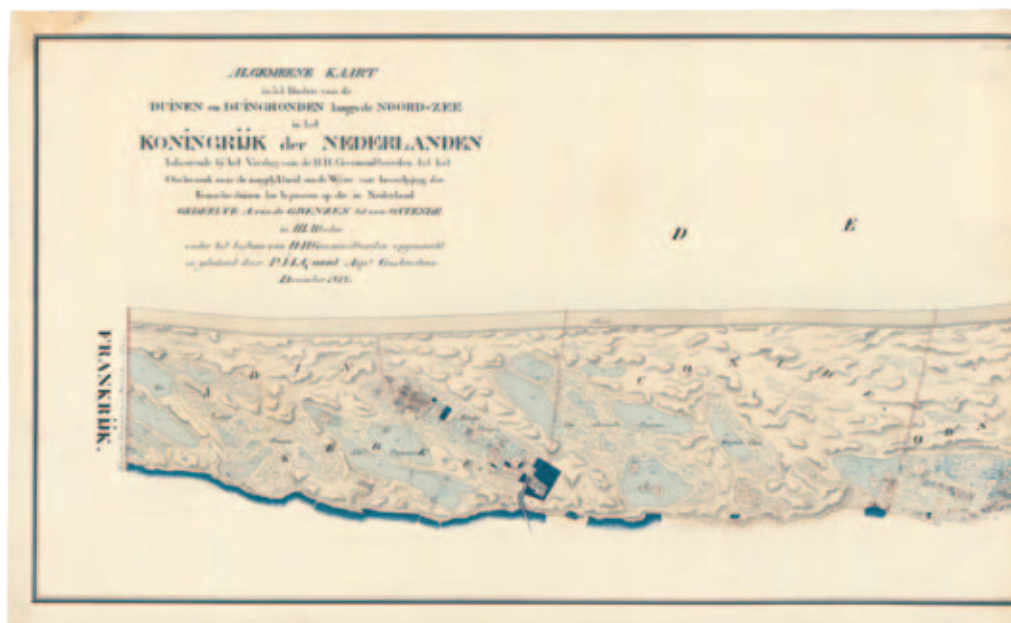
6. Franse duinkaart, blad 1 titelblad. (NA 4.FIDZ, inv. nr. 870).

de helmaanplant. De valleien of pannen in de duinen zijn zeer fraai weergegeven in gemengd oker en groene kleur. Opvallend is ook de gedetailleerde weergave van de vele meren en moerasen in het Franse duingebied. Wellicht dat deze kaart ook als onopzettelijk toegepaste thematische kartografie kan worden gezien.¹⁶ Ook voor de topografische details en toponiemen is deze kaart een rijke bron, maar uiteraard slechts beperkt tot de kust.

Landmeter Kros wijst er in de verklaring op de kaart op dat hij zoveel mogelijk de in druk uitgegeven modellen van generaal De Man heeft gevolgd 'met het zeer nuttige oogmerk om in het algemeen, alle geteekende kaarten op eene éénvormige wijze opgewerkt te hebben'. Kros doelt hierbij op de zogenaamde Tafel der Karakters van M.J. de Man,¹⁷ een gedrukt cahier met voorbeelden van letterschrift en losse modeltekeningen uit 1825 'ter verkrijging van meerdere uniformiteit in het Topografisch teekenen voor de Genie'. Met dit knappe staaltje van vroege Noord-Nederlandse lithografie zijn de tekenaars Etiennez en Carpentus van het Topografisch Bureau belast.¹⁸ Deze namen zien we - samen met de derde tekenaar Verbeke - terug op negen bladen van de Nederlandse duinkaart. De Commissie de Man werd bij Koninklijk Besluit van 14 November 1820 ingesteld om in navolging van Frankrijk te onderzoeken hoe een topografische kaart van het hele land zou moeten worden samengesteld. Het project was onderhevig aan de

8. Duinkaart, Gedeelte H, Maas tot Zandvoort, fragment Hoek van Holland tot Scheveningen. (NA, 4.FIDZ 870).

7. Duinkaart, Gedeelte A, Van de grenzen tot aan Oostende, fragment De Panne. (NA, 4.FIDZ 870).

rivaliteit tussen twee afdelingen van het Topografisch Bureau met enerzijds J.E. van Gorkum en anderzijds M.J. de Man. Na de Belgische Opstand gaat het geheel in de doofpot. De berekeningen, bladindelingen en modellen dienen uiteindelijk wel weer als grondslag voor de Topografische en Militaire kaart van Nederland (TMK)¹⁹

Nederlandse duinkaart

De pijlers voor de samenstelling van de Nederlandse duinkaart zijn de kadastrale kaarten en de bijbehorende leggers. Al vanaf 1813 vindt in Nederland de systematische landelijke opmeting van percelen ten behoeve van de grondbelasting plaats. De eerste kadastrale kaarten (door het kadaster 'plans' genoemd)

zijn de zogenaamde minuutplans, variërend van schaal 1:1.250 tot 1:5.000. De eindresultaten van de schattingen en metingen van het kadaster zijn in 1832 per kadastrale gemeente in leggers, de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels (OAT's), vastgelegd.²⁰ Het kadaster komt weliswaar pas in 1832 gereed, maar ten tijde van de vervaardiging van de duinkaart in 1828 zijn de minuutplans en OAT's voor bijna alle gemeenten vervaardigd. Bij de datering van de kaart moeten wel enkele kanttekeningen geplaatst worden. Bijna alle bladen zijn gedateerd december 1828, maar op 4 februari 1829 biedt Gevers aan de Gecommitteerden der Permanente Commissie van het Amortisatiesyndicaat voor het werk der duinen (kortweg de commissie) het blad Cadzand aan en zegt dat hij binnenkort de bladen van Vlaanderen hoopt toe

te zenden. Het laatste blad Walcheren wordt op 25 mei 1829 aan de commissie aangeboden. Opvallend dat dit nu juist de bladen zijn van de hand van Kros, de eindverantwoordelijke voor de kaart. Zoals gezegd zijn in deze periode de werkzaamheden van het kadaster al grotendeels voltooid. Volgens Gevers ontbreken alleen de gegevens van vijf gemeenten in West-Vlaanderen, het grootste gedeelte van de duinen tussen Schoorl en Den Helder en de Waddeneilanden. De gemeenten in West-Vlaanderen worden voor dit doel bijgemeten. Voor het ontbrekende gedeelte in het noorden van Holland wordt de nieuwe kaart van de Uitwaterende Sluizen van Kennemerland gebruikt en een zestal kaarten die als bijlagen dienen bij een Prijsverhandeling voor de Maatschappij ter Bevordering van de Landbouw.²¹ Waar deze kaarten zijn ingepast is dat op de duinkaart duidelijk aangegeven.

Voor de Waddeneilanden krijgt Gevers de beschikking over een aantal 'zeer goede kaartjes van de jaren 1794, 1809 en 1810,²² door de administratie des Waterstaats aan ons overhandigd; alles toegelicht door onze aantekeningen bij de lokale opneming in eenige daartoe gedane metingen'. Deze kaarten worden uiteindelijk niet gebruikt voor de duinkaart op schaal 1:15.000, maar daar lag een heel praktische reden aan ten grondslag. In de inleiding wijst Gevers op de zeer welwillende medewerking die hij heeft gekregen bij de vervaardiging van het rapport en de kaarten, maar uit een andere bron blijkt dat Gevers niet te spreken is over de medewerking die hij van de kant van het kadaster krijgt. In een brief gedateerd 4 februari 1829 biedt hij de kaart van Cadzand aan de Gecommitteerden van de Permanent

Beschrijvingen van verslagen en kaarten

Duinverslag

Verslag van de H.H. Mr D.T. Gevers, Referendaris bij den Raad van State en Dechesnes, Inspecteur der Wateren en Bosschen te Luik, wegens het door hen gedaan onderzoek naar de mogelijkheden om de wijze van bevestiging en beplanting der Fransche Duinen gelegen tusschen de rivieren de Adour en de Gironde, langs den Golf van Gascogne, toe te passen op die in Nederland. / D.T. Gevers 's-Hage, 30 maart 1828. 259 pag. 21 x 33 cm handgeschreven, gebonden, halfleer. Met thematische inhoudsopgave. Met Franse vertaling van 394 pagina's en geleidebrieven. Nationaal Archief, Amortisatiesyndicaat 1823-1841, toegang 2.08.30.04, inv.nr. 1515

Franse duinkaart

Algemeene kaart in VIII bladen der duinen langs de Golf van Gascogne van de Mond der Adour tot aan dien der Gironde in het Koninkrijk van Frankrijk. Behoorende bij het verslag van H.H. Gecommitteerden tot het onderzoek naar de mogelijkheid om de wijze van bevestiging der Fransche duinen toe te passen op die in Nederland; onder het bestuur van H.H. Gecommitteerden voornoemd uit onderscheiden plans te zamengesteld en geteekend door J. Kros opziener van Rijnlands werken in't kwartier van Spaarndam. – schaal 1:50.000. – dec. 1827. – 1 kaart: handschrift, pen waterverf. – 8 bladen geplakt op linnen; 46 x 480 cm. Nationaal Archief, Domeinkaarten afkomstig van het Ministerie van Financiën 1813-1935, toegang 4.FIDZ inv.nr. 870

Nederlandse duinkaart

Algemeene Kaart in 35 bladen van de Duinen en Duingronden langs de Noordzee in het Koninkrijk der Nederlanden behoorende bij het Verslag van de H.H. Gecommitteerden tot het Onderzoek naar de Mogelijkheid om de Wijze van bevestiging der Fransche duinen toe te passen op die in Nederland, den 30 Maart 1828. / Onder het bestuur van H.H. Gecommitteerden opgemaakt en geteekend door J. Kros, Opziener van Rijnland te Spaarndam. – schaal 1:15.000. - December 1828. – 1 kaart; handschrift, pen, waterverf. – papier op linnen. Bijlage nr. 9 Kaart der Nederlandsche Duinen (in grote portefeuille): Samen met bijlagen 3, 4, 5 en 6. N.B. Deze Bijlagen zijn in eene Portefeuille vereenigd. Nationaal Archief, Domeinkaarten afkomstig van het Ministerie van Financiën 1813-1935, toegang 4.FIDZ inv.nr. 870

Gedeelte A: Van de grenzen tot aan Ostende in III bladen, door P.I.L. Quant Aspt Constructeur, december 1828. – 3 bladen; 48 x 226 cm.

Gedeelte B: Van Ostende tot aan het Zwin in III bladen, door P.I.L. Quant Aspt Constructeur, december 1828. – 3 bladen; 48 x 226 cm.

Gedeelte C: Het land van Cadzand in 1 blad door J. Kros, december 1828. – 1 blad; 46,5 x 83,5 cm.

Gedeelte D: Het Eiland van Walcheren door J. Kros, december 1828. – 3 bladen; 92 x 129 cm.

Gedeelte E: Het Eiland van Schouwen in 2 bladen door J. Kros, december 1828. – 2 bladen; 46 x 131 cm.

Gedeelte F: Het eiland van Goedereede in 1 blad, door Etiennez, Carpentus en Verbeke, december 1827. – 1 blad; 47 x 84 cm.

Gedeelte G: Het land van Voorne in 1 blad, door Etiennez, Carpentus en Verbeke, december 1827. – 1 blad; 47 x 84 cm.

Gedeelte H: Maas – Zandvoort in 7 bladen, door Etiennez, Carpentus en Verbeke december 1827. – 7 bladen; 46,5 x 418 cm.

Gedeelte J: Van Zandvoort tot aan Den Helder in 7 bladen, door P.I.L. Quant, december 1827. – 7 bladen; 46,5 x 464 cm.

Gedeelte K: Texel 2 bladen [niet vervaardigd].

Gedeelte L: Vlieland 1 blad [niet vervaardigd].

Gedeelte M: Terschelling 2 bladen [niet vervaardigd].

Gedeelte N: Ameland 2 bladen [niet vervaardigd].

Commissie aan samen met de daarbij behorende Tabel (extracten uit de OAT's). 'Binnenkort hoop ik u de kaarten van Vlaanderen toe te zenden. U.W.E.G. zult wel gelieven in aanmerking te nemen, dat de reden waarom de kaarten nog niet gereed zijn buiten mijn vermoogen liggen, vooreerst omdat de ingenieurs verificateurs op ene onbegrijpelijke

wijze traag zijn geweest met de opzending eenige van de aan hen gevraagde extracten en ten tweede omdat de tekenaars der kaarten, daar ze andere bezigheden hebben als ambtenaren, aan dit duinwerk slechts den tusschen tijd kunnen besteden'.²³

De kaartbladen zijn gemaakt door verschillende personen, die niet in

9. Duinkaart, Gedeelte H, detail Katwijk. (NA, 4.FIDZ 870).

10. Topografische en Militaire kaart van Nederland (TMK), Veldminuut, ca. 1850, detail Katwijk. (NA TOPO 7, blad 30.7).

de literatuur bekend zijn. Zo zijn de bladen van Goeree tot aan Zandvoort van de hand van tekenaars van het Topografisch Bureau. Het betreft eerste tekenaar F. Etiennez, tweede tekenaar H. Carpentus en derde tekenaar E.J. Verbeke.²⁴ Daarnaast zijn een aantal bladen door een aspirant constructeur genaamd P.L.L. Quant vervaardigd. J. Kros neemt zelf ook een aantal kaartbladen voor zijn rekening. De kaarten van Texel, Vlieland, Terschelling en Ameland ontbreken in de portefeuille. Nadere studie leert dat deze nooit vervaardigd zijn. In de aanbiedingsbrief van 30 maart 1828 staat dat de

kaart niet volledig is omdat 'de kaarten waaruit ze moeten worden te samen gesteld, gedeeltelijk te laat ingekomen zijn'.²⁵ In een serie aanbiedingsbrieven gericht aan de commissie schrijft Gevers op 25 februari 1829 dat hij van de eilanden alleen gedrukte kaartjes opstuurt maar dat 'het voornemen was eerst geweest om de kaarten tot grondslag te nemen om voor de eilanden te vervaardigen, gelijk aan alle overige tot ons rapport behorende. Dan bij nader inzien zouden daarmee te veel tijd en kosten zijn verloren gegaan'.²⁶ Vermoedelijk is het kostenaspect de belangrijkste reden voor het ontbreken van de kaarten van

de Waddeneilanden. De totale kosten voor de vervaardiging van het rapport bedragen f 3.899. De vervaardiging van de kaarten, inclusief de opname van J. Kros, à f 2.500, zijn een aanzienlijke factor in dit geheel.²⁷ Het is interessant om de duinkaart te vergelijken met de Topografische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden (de TMK) die tussen 1850 en 1864 in druk wordt uitgegeven en ook op de kadastrale perceelstructuur is gebaseerd. Voor dit doel is zowel uit de duinkaart als uit de TMK een fragment (Katwijk) gelicht. Om de schaal van de duinkaart zo dicht

Lijst van bijlagen bij het verslag

1. Memorie van de heer Brémontier omtrent de duinen, bepaaldelijk omtrent die tussen Bayonne en de mond der Gironde. Nationaal Archief (NA), Amortisatiesyndicaat 1823-1841, toegang 2.08.30.04, inv.nr. 1516.
2. Opgave van hetgeen omtrent de duinen is geschreven, en enige verdere vermelding dienaangaande. (Uittreksels van eerdere publicaties over duinbeplanting) [NA 2.08.30.04, 1516].
3. Algemeene kaart in acht bladen van de Franse duinen, tussen de Adour en de Gironde. waarbij behoort een kleine gedrukte kaart bevattende dezelfde uitgestrektheid: Gedrukte kaart van de Departementen der Landes & van de Gironde om bij het gebruik van de Algemeene kaart van de Franse duinen tot een algemeen overzicht te kunnen strekken. [Gironde en Les Landes Département de la Gironde / door A.M. Perrot en J. Aupick. – schaal: ca. 1:500.000]. – gedrukt; 52 x 32. - Blad is bijlage nr. 3 Atlasblad van de Nouvel Atlas de la France, ed. L. Duprat-Duverger, 1826] NA, Inventaris van Domeinkaarten afkomstig van het Ministerie van Financiën 1813-1935, 4.FIDZ inv.nr. 870 en 4.FIDZ inv.nr.5A. N.B.: de gedrukte kaart is uit zijn context geraakt en apart opgenomen in de serie FIDZ.
4. Tekening van een jong dennenboompje en van een jonge bremplant nog geen jaar oud zijnde. NA, 4.FIDZ inv.nr. 5B.
5. Tekening van een werktuig om vooren in het land te maken voor het zaad en van een ander werktuig om ze weder toe te halen. NA, 4.FIDZ inv.nr. 5C.
6. Tekening van de wijze van ophaling van een scherm en van de wijze om schermen te stellen tot bevordering eener kunstmatige verstuiving (beide betrekkelijk de Franse Duinen). NA, 4.FIDZ inv.nr. 5.
7. Bijzonderheden omtrent de berekening van kosten der werken in de Franse duinen. NA 2.08.30.04, inv.nr. 1516.
8. Verzameling van de extracten uit de aanwijzende tableaux van de eigenaars, soorten van grond en grootte der percelen, voorkomende op de kaart der Nederlandse duinen. NA, 2.08.30.04, inv.nr. 1516.
9. Algemeene Kaart van de Nederlandse kust langs de Noordzee van de grenzen van Frankrijk tot aan Ameland. NA, 4.FIDZ, inv.nr. 870.
10. Onderzoek van de bestanddelen van enige monsters zand uit onderscheiden plaatsen der duinen zo in Nederland als in Frankrijk. NA, 2.08.30, inv. nr. 1516.
11. Doos met 28 monsters zand van onderscheiden plaatsen zowel uit de Franse als Nederlandse Duinen. NA, 2.08.30, inv.nr. 1516B.
12. Berekening van kosten der werken welke bij de toepassing op de Nederlandse duinen in aanmerking komen; en daartoe behorende bijzonderheden. NA, 2.08.30, inv.nr. 1516.
13. Afschrift van een Keizerlijk Decreet van 14 december 1810. NA, 2.08.30, inv.nr. 1516.
14. Lijst van bijlagen. NA, 2.08.30, inv.nr. 1516.

mogelijk te benaderen is gekozen voor het veldwerk op schaal 1:25.000. Zonder diep in te gaan op de verschillen, kan geconstateerd worden dat de duinkaart het goede van twee werelden in zich verenigt: de grenzen van percelen, de bebouwing en perceelnummers aan de ene kant en topografische details en toponiemen - die boven de TMK uitstijgen - aan de andere kant.

Conclusie

Dit artikel beschrijft twee teruggevonden duinkaarten van Nederland en Frankrijk vervaardigd in de periode 1827-1829. Gedurende lange tijd zijn historisch geografen niet van het bestaan van deze belangrijke kaarten op de hoogte geweest. Slechts de zeer oplettende lezer van de catalogus van het bibliotheek van Financiën uit 1908 had op de gedachte kunnen komen om deze kaart in verband te brengen met de archieven bij het Nationaal Archief in Den Haag en het Oud Archief Rijnland in Leiden. Het duinrapport in combinatie met de bijlagen, met name de omvangrijke en gedetailleerde manuscriptkaarten, geeft een prachtig tijdsbeeld van de gehele Nederlandse kust (Vlaanderen, Zeeland, Holland) vlak na de Franse tijd. Helaas is geconstateerd dat van de Waddeneilanden nooit manuscriptkaarten zijn vervaardigd. De kaart leent zich voor nader onderzoek en wellicht ook voor een facsimile-uitgave. De achterliggende statistische gegevens en het handgeschreven duinrapport mogen dan zeker niet ontbreken.

Noten

1. Acquisitie R.M. Haubourdin, medewerker Verwerken Nationaal Archief. Met dank aan Diederick Kortlang, Nationaal Archief.
2. Catalogus Bibliotheek Financiën, 's-Gravenhage, 1906, nr. 3200.
3. Catalogus Bibliotheek Financiën, 's-Gravenhage, 1906, pagina 89 Afd. D. Domeinen nr. 2971 'Portefeuille met kaarten (Bijlage no 9 v/h verslag van H.H. gecommiteerden tot het onderzoek naar de mogelijkheid om de Fransche wijze van bevestiging der duinen toe te passen op die van Nederland van den 30sten Maart 1828 (Kaart der Nederl. Duinen)). 1827 en 1828.'
4. Beekman 2007.
5. Van der Woud 1998, 219-220.
6. Kops 1798, 64.

7. Nix 1983.
8. Brémontier 1797. Zie lijst bijlagen nr. 1.
9. Archief Hoogheemraadschap van Rijnland, Leiden, Verzameling Gevers van Endegeest, GE 13-16, Stukken betreffende het onderzoek van en het verslag over de duinbeplanting, 1827-1828.
10. Fokker 1908, 423 en 637-641.
11. Samenvatting rapport Dechesnes in: Van Steijn 1933, 38-43.
12. Zie verder: Van Steijn 1933, 30-32 en 101-120.
13. De Smet 1961.
14. Thijsse 1937, 29.
15. Duinverslag, NA, toegang 2.08.30.04, inv.nr. 1515, inleiding 11-12.
16. Koeman 1983, 241.
17. Koeman 1983, 194-195; Meijer 2000, 98-99.
18. Meijer 2000, 99.
19. Van der Linden, 20-21.
20. Keverling Buisman en Muller, 1979.
21. Gevers, 1826.
22. Koeman 1978, 99-108 Regionale kaarten.
23. NA, Amortisatiesyndicaat 1823-1841 (toegang 2.08.30.04), inv.nr. 1514: Stukken (exhibita) betreffende het onderzoek van Gevers en Dechesnes naar de exploitatie der duinen in Frankrijk en Nederland, alsmede proeven tot ontginning van duingronden, 1826-1831, 1 pak.
24. Meijer, 2000, 102.
25. NA, toegang 2.08.30.04, inv.nr. 1514.
26. NA, toegang 2.08.30.04, inv.nr. 1514, omslag diversen.
27. NA, toegang 2.08.30.04, inv.nr. 1514, Permanente Cie, 7 april 1829.

Literatuur

- Beekman, F. 2007. *De Kop van Schouwen onder het zand. Duizend jaar duinvorming en duingebruik op een Zeeuws eiland*. Utrecht: Matrijs.
- Brémontier, N.T. 1797. *Mémoires sur les Dunes. Et particulièrement sur celles qui se trouvent entre Bayonne et la pointe de Grave à l'embouchure de la Gironde*. Parijs.
- Catalogus van de bibliotheek van het Departement van Financiën, 's-Gravenhage, 1906.
- Fokker, A.J.F. 1908. *Schouwen van 1600-1900. Geschiedkundige bijzonderheden uit authentieke bronnen in chronologische volgorde verzameld*. Zierikzee: Naamloze Vennootschap Stoomdrukkerij Voorh. Lakeman & Ochtman.
- Gevers, D.T. 1826. *Verhandeling over het toegankelijk maken van de duinvalleijen langs de kust van Holland*. Amsterdam: L. van Es. (onderdeel van de reeks *Verhandelingen uitgegeven door de Maatschappij ter bevordering van den landbouw te Amsterdam*).
- Keverling Buisman, F. en E. Muller. 1979. *'Kadaster-gids : Gids voor de raadpleging van hypothecaire en kadastrale archieven uit de 19^e en eerste helft van de 20^e eeuw*. 's-Gravenhage: Rijksarchiefdienst.
- Koeman, C. 1978. *Handleiding voor de studie van de topografische kaarten van Nederland 1750-1850*. Culemborg: Educaboek.
- Koeman, C. 1983. *Geschiedenis van de kartografie van Nederland; zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden*. Alphen aan den Rijn: Canaletto.
- Kops, J. 1798-1799. *Tegenwoordige staat der duinen van het voormaalg gewest Holland. Algemeen rapport der Commissie van Superintendentie over het onderzoek der duinen*. Leiden.
- Linden, J.A. van der. 1981. *Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden*. Haarlem.
- Meijer, R. 2000. Eene goede Lytographische Drukkery bij het Topografisch Bureau. *Caert-Thresoor* 19: 93-104.
- Nix, J.C. 1983. *Jhr. Mr. D.T. Gevers van Endegeest en de Belgische Opstand. Tekeningen van een Haagse Schutter 1831-1833*. Alphen aan den Rijn: Repro Holland.
- Riemens, H. 1935. *Het Amortisatiesyndicaat, een studie over de staatsfinanciën onder Willem I*. Amsterdam: [s.n.].
- De Smet, J. 1961. Onze duinen in 1828. *Biekorf*. 257-266.
- Steijn, J.A. van. 1933. *Duinbebossching*. Wageningen: Veenman.
- Thijsse, J.P. 1937. *Waar wij wonen*. Zaandam: Verkade's Fabrieken.

Summary

The dunes of the Netherlands in 1828: a recent cartographic find in the Dutch National Archives / Ron Guleij and Frans Beekman

This article describes two recently found manuscript maps of the dunes of The Netherlands and France dating from the period 1827-1829. Historical geographers have long been unaware of the existence of these important maps of the dunes area. Only quite attentive readers of the 1908 catalogue of the Library of the Ministry of Finance could have linked these maps to the records held at the National Archives at The Hague and of the Rijnland Water Board at Leiden. The report on the dunes area combined with the appendices, notably these elaborate and detailed manuscript maps, offer a stunning portrait of the entire Dutch coast at that time (Flanders, Zeeland, Holland) after the Napoleonic era. The maps are suitable for further research and for exhibitions in The Netherlands, Belgium and France, and perhaps also for facsimile publications. Such exhibitions and publications would certainly have to include the underlying statistical data as well as the manuscript report in French and Dutch on the dunes.

Schatkaart of kaartschat?

Queeste naar de oudste kaart van de Nederlanden

In avonturenfilms figureert hij nogal eens: de schatkaart, die de filmheld – zwaar gehinderd door fanatieke belagers – uiteindelijk leidt naar een kist vol goudstukken en sieraden. Veel leken hebben dan ook een fantasierijk beeld van oude kaarten, dat de werkelijkheid natuurlijk maar weinig benadert. In de historische kartografie zijn het eerder de kaarten zelf, die soms als schat boven water komen. De toevallige recente ontdekking van zo'n 'kaartschat' zette ons echter op het spoor van de vroegst bekende gedrukte kaart van de Nederlanden...*

Medio 2010 bood Dieter Duncker van Antiquariaat Plantijn uit Breda aan de Universiteitsbibliotheek Utrecht een mooi ingekleurd exemplaar aan van *Dese corte cronikel*. Dit betreft een geschiedkundig werk van Cornelius van Hoorn in de uitgave van de Utrechtse drukker Hendrick I van Borculo (werkzaam 1577-1588) uit 1586. Hiervan bleek de bibliotheek al een oudere editie in bezit te hebben, met uitzondering van het laatste folioblad.¹ Dit laatste blad van de kroniek is op zich al uniek, maar trok ook om een andere reden de aandacht. Vaag door de tekstregels en illustraties heen was namelijk een afbeelding van een kaart zichtbaar (zie afbeelding 1). Het rechtergedeelte van het blad bleek op de keerzijde een oude gedrukte kaart te hebben. Van Borculo had deze oude afdruk kennelijk hergebruikt als drukpapier voor de publicatie van *Dese corte cronikel*!

1. Laatste folioblad van *Dese corte cronikel* van Cornelius van Hoorn in de uitgave van de Utrechtse drukker Hendrick I van Borculo, 1586 (collectie Antiquariaat Plantijn, Breda).

De 'schatkist' opent zich

Daar het vel met de kaart geplakt was op een ander stuk papier, kostte de ontcijfering van het kaartbeeld aanvankelijk de nodige moeite. Met behulp van een lichtbak was al wel snel vast te stellen, dat het ging om een houtsnede-kaart van het toenmalige grondgebied van de Nederlanden (zie afbeelding 2). Ook de plaats van uitgave, Utrecht ('VLTRAIECT'), en de datum ([15]57) bleken goed te ontwaren. Dat gold eveneens voor de uitgever, Herman I van Borculo ('Harmannus Borculous excudebat'). Deze Herman van Borculo was de vader van Hendrick en werkzaam als drukker/uitgever in Utrecht, met zekerheid van 1539 tot 1578. Hendrick had dus 'oud papier' van zijn vader liggen en opnieuw gebruikt voor eigen publicaties. De Utrechtse herkomst van de kaart

en de kroniek hoeft geen verwondering te wekken. De stad Utrecht was in die tijd de belangrijkste plaats van de Noordelijke Nederlanden. In de loop van de Middeleeuwen had het zich opgewerkt tot hét bestuurlijke en kerkelijke centrum van dit gebied. Drukkers en uitgevers vonden zo in Utrecht een ideale voedingsbodem voor hun publicaties. De Nederlandse opstand van 1568 maakte echter een vrij abrupt einde aan Utrecht als bisschopsstad. Toch duurde het tot 1580 eer het stadsbestuur de katholieke godsdienst verbood als gevolg van streng calvinistische pressie en terreur in de vorm van enkele beeldenstormen. Ook de sector van de boekverkopers, waaronder de familie Van Borculo, kon zich nog lange tijd in Utrecht handhaven. In de bestaande literatuur kwam Van Borculo's kaart echter niet naar voren. Voor een precieze determinatie en con-

Dr. M. van Egmond, conservator kaarten en atlassen, Universiteitsbibliotheek Utrecht.

Dr. E. Heere, docent kartografie, Hogeschool Utrecht

2. Detail van het laatste folioblad van *Dese corte cronikel* boven een lichtbak. Duidelijk zichtbaar zijn – in spiegelbeeld – enkele stadsprofielen en topografische elementen aan de keerzijde. Ook de plaats van uitgave, Utrecht ('VLTRAIECTI'), en de datum ([15]57) zijn linksboven te ontwaren.

textanalyse bleek het daarom noodzakelijk om het vel los te weken van het papier. Na een eerste vergeefse poging, lukte het uiteindelijk om de houtsnede 'bloot te leggen'. De kaart toonde zich nu – na ruim 400 jaar – eindelijk weer in zijn volle glorie (zie afbeelding 3)!

De kaartschat van Van Borculo

De houtsnedekaart van Van Borculo geeft een groot gedeelte van de toenmalige Nederlanden weer. De kaart is op het zuidoosten georiënteerd en strekt zich grofweg uit van Calais tot Trier in het zuiden en van Vlieland tot Marburg in het noorden. De belangrijkste steden staan met naam genoemd en hebben een profiel. De stadsprofielen zijn gedifferentieerd en lijken naar de werkelijkheid weergegeven. Op Van Borculo's kaart worden ook de meest voornamste waterwegen als de Rijn, Maas en Schelde aangeduid. Daarnaast zijn enkele tolplaatsen en religieuze centra vermeld.

3. Kaart van de Nederlanden, Herman I van Borculo, Utrecht, 1557 (collectie Antiquariaat Plantijn, Breda).

Opvallend is de aanduiding 'Spaensche vlote' bij enkele afgebeelde schepen in de Noordzee, ter hoogte van de huidige Belgische kust. Mogelijk is dit een verwijzing naar het vertrek van Karel V naar Spanje in 1556, vanuit Vlissingen? Of een referentie naar de komst van zijn opvolger, Filips II, in 1555?

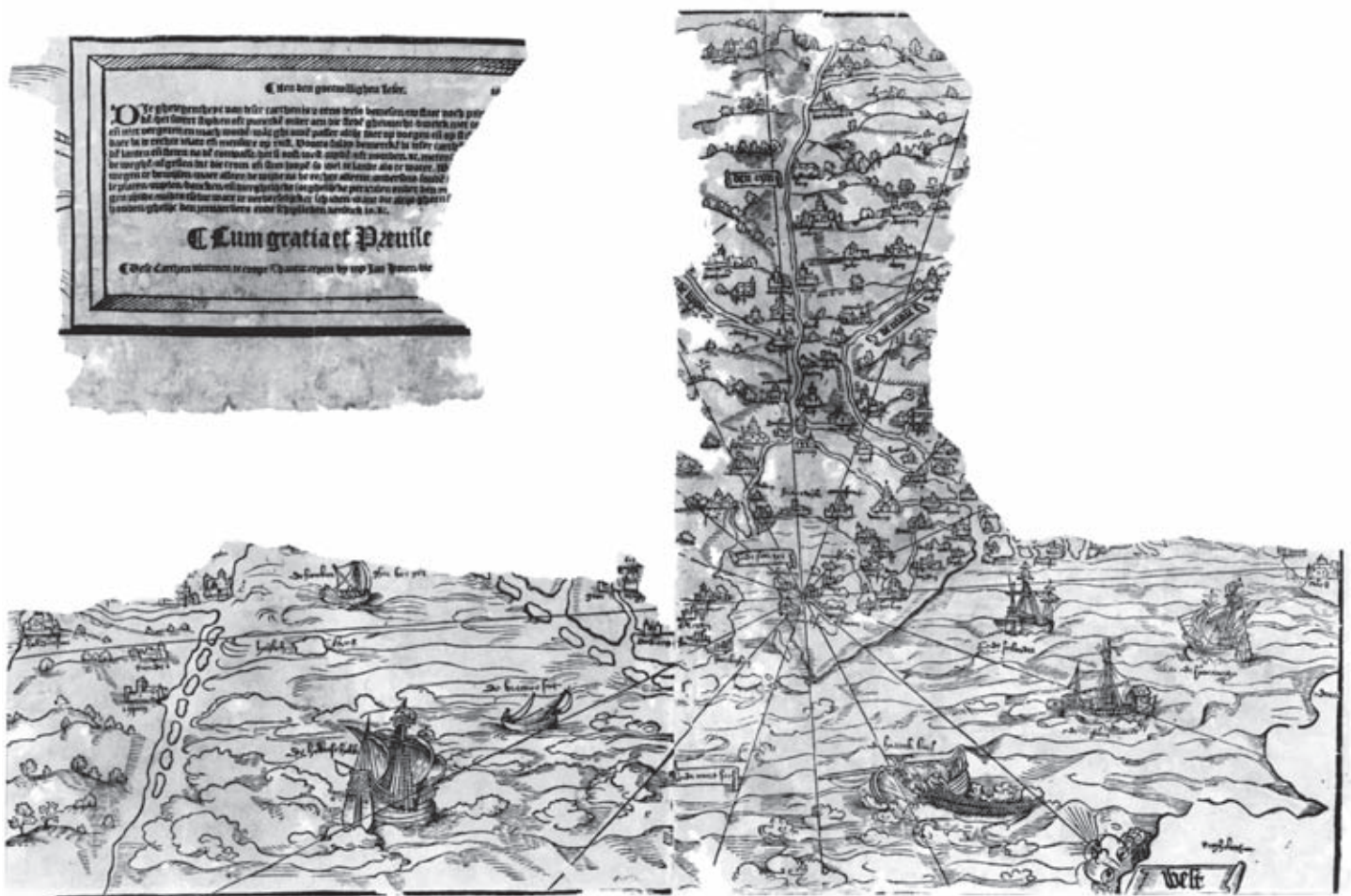
Andere afbeeldingen van schepen in de Noordzee dienen ter illustratie van toenmalig gangbare scheepstypen, waaronder haringbuizen, hulken en schepen uit Hamburg. Centraal in het gedeelte van de Noordzee bevindt zich overigens ook een watermerk. Dit watermerk lijkt de vorm te hebben van een weegschaal of anker, maar nader papieronderzoek

is op dit aspect een vereiste.

De kaart heeft in de rechterbovenhoek een cartouche. Hierin geeft Van Borculo in het Latijn een beschrijving van het doel van de kaart en het afgebeelde gebied (zie bijlage 1). Hij presenteert de kaartgebruiker 'het uiterlijk voorkomen en de ligging van het Grote Duitsland, daar waar het tot aan de Oceaan reikt' en wel vanwege de 'reusachtige en zeer bekende volkstammen' die er vandaan komen en kwamen.

Van Borculo's kaart heeft alleen aan de bovenzijde een kaderrand. Als gevolg van het hergebruik als drukvel is de kaart op maat gesneden. Daarbij lijkt op het eerste gezicht aan de rechter-

4. Kaart van de 'Oosterscher Zee' van de Antwerpse uitgever Jan van Hoirne uit 1526 (Groninger Archieven (THAG 6835)).

onderzijde een klein gedeelte afgefallen te zijn en aan de linkerkzijde een groter stuk. Dit laatste wordt ook bevestigd door de cartouche, waarin Van Borculo rept over Noorwegen als 'beginpunt' en Calais als 'eindpunt' voor de kaart. Maar hoeveel heeft Van Borculo junior nu daadwerkelijk van de oorspronkelijke kaart afgesneden? Voor het beantwoorden van die vraag biedt de literatuur gelukkig wél enige uitkomst...!

Toch een schatkaart?

Voor een overzicht van gedrukte kaarten van de Nederlanden of de XVII Provinciën kan men sinds 1998 natuurlijk terecht bij het voortreffelijke standaardwerk van Van der Heijden.² Hoewel in dit tweedelige boek niet de kaart van Van Borculo figureert, wordt al wel snel duidelijk dat diens kaart op basis van de globale vorm van het kaartbeeld tot type A gerekend moet worden.³ Dit type kaart strekt zich normaal gesproken uit van Picardië tot Denemarken en toont bijna alle eilanden van Oost-Friesland en een klein gedeelte van Engeland. De kust van

de Nederlanden heeft een kenmerkende (te) diepe boog.

Ofschoon de kaart van Van Borculo vanwege de versnijding in het noorden niet verder reikt dan enkele Nederlandse Waddeneilanden, bezit deze alle karakteristieken van type A. De vroegst bekende en dus oudste kaart van dit type is de kaart van de 'Oosterscher Zee' van de Antwerpse uitgever Jan van Hoirne uit 1526.⁴ Slechts één incompleet exemplaar van Van Hoirnes houtsnede-kaart is bewaard gebleven en wel in de Groninger Archieven (THAG 6835). Het gaat om drie fragmenten: een stuk van een cartouche en twee grotere gedeeltes van de kaart (zie afbeelding 4).

Het ene kaartfragment toont delen van de kuststrook tussen Jutland en Ameland; het andere delen van vooral Holland, Utrecht, Gelderland, Limburg en het Rijngebied tot aan Keulen. Ook Calais en een klein stuk van Engeland zijn zichtbaar. Het grootste gedeelte van Brabant en de Zuidelijke-Nederlanden is helaas verloren gegaan.

Toch is er is maar weinig fantasie voor nodig om te constateren dat Van

Borculo's kaart grote gelijkenis vertoont met de onvolledige rechterhelft van de kaart van Van Hoirne. De zuidoostelijke oriëntatie is identiek, evenals de uitsnede van het gebied. Bovendien vertonen veel toponiemen op beide kaarten een grote gelijkenis met elkaar (zie bijlage 2). Beide kaarten hebben tevens afbeeldingen en benamingen van diverse scheepstypen. Meurer noemt daarnaast als duidelijke karakteristieken van Van Hoirnes kaart de verbinding van het Haarlemmermeer met de Rijn-Maasdelta door een gebogen rivierloop (Hollandse IJssel) en de te kleine hoek die wordt gevormd door de kustlijnen van Holland en Vlaanderen.⁵ En ook deze kenmerken treffen we aan op de kaart van Van Borculo. Beide kaarten hebben tot slot ongeveer hetzelfde formaat, in aanmerking genomen dat de kaart van Van Hoirne meer dan twee keer zo breed is als gevolg van het overgeleverde kaartfragment linksonder (Van Hoirne, 38 x 57 cm, vs. Van Borculo, 37 x 27 cm). Alles wijst er dus op, dat Van Borculo de kaart van Van Hoirne gekopieerd heeft of dat beide documenten op dezelfde bron teruggaan. Is Van Borculo's kaart dan

5a en b. Verplaatsingsvectoren op de kaarten van Van Hoirne (a, detail rechterdeel) en Van Borculo (b).

toch een soort schatkaart, die ons leidt naar de deels verloren gegane oudste kaart van de Nederlanden?

Vergelijking van het kaartbeeld

Het online beschikbare programma *MapAnalyst* maakt het mogelijk om de meetkundige en geodetische betrouwbaarheid van een oude kaart te bepalen. De kaarten van zowel Van Borculo als Van Hoirne zijn met behulp van *MapAnalyst* onderzocht. Door de resultaten van de nauwkeurighedsanalyse met elkaar te vergelijken, zijn uitspraken te doen over een eventuele origineel/kopie-relatie of een mogelijk identieke bron. Uit de vergelijking blijkt dat de kaart van Van Borculo hoogstwaarschijnlijk is gekopieerd naar de kaart van Van Hoirne.

Belangrijkste indicator hiervoor is het overeenkomstige beeld van de zogeheten verplaatsingsvectoren die ontleend zijn aan de posities van plaatsen op beide kaarten (zie afbeeldingen 5a en 5b). Deze vectoren laten zien dat de gemeen-

schappelijke punten van beide kaarten over het algemeen een identieke richting van afwijking hebben. Ook de mate van afwijking is vaak redelijk gelijk, hoewel hier wat meer variatie is. Wellicht is dit een gevolg van het kopieerproces, waarbij altijd verschillen ontstaan in de exacte plaatsing. De kaart van Van Hoirne heeft daarnaast andere stadsprofielen wat de plaatsbepaling en dus de gelijkenis uiteraard niet ten goede komt. Behalve de overeenkomsten in vectoren, vertoont ook het vervormingsraster van beide kaarten verwantschap (zie afbeeldingen 6a en 6b).

Wanneer de resultaten van de vector- en vervormingsanalyse van beide kaarten over elkaar heen worden gelegd, wordt bovenstaand beeld nog eens bevestigd (zie afbeeldingen 7a en 7b). De gemeenschappelijke patronen zijn treffend. Uit de nauwkeurighedsanalyse blijkt heel duidelijk de grote geometrische gelijkenis van beide kaarten. Van Borculo's kaart is onmiskenbaar een kopie van de kaart van Van Hoirne en steunt waarschijnlijk niet op een ouder, nog onbekend prototype. Wat overigens nog niet

wil zeggen, dat de kaart van Van Hoirne dat ook niet doet. Vermoedelijk heeft Van Hoirne op zijn beurt bij gebrek aan exacte meetgegevens teruggeslagen op een al bestaand model.

Van Hoirnes kaart gereconstrueerd

Met behulp van de teruggevonden kaart van Van Borculo is het mogelijk om de incomplete kaart van Van Hoirne in zekere zin aan te vullen. Het gaat dan vooral om de dichtheid van de plaatsen en de locaties ervan. Daarnaast komt de bos- en reliëfweergave overeen. Tevens lijken de loop van de diverse rivieren en de gebiedsuitnede betrouwbaar te reconstrueren. Er zijn echter ook verschillen. Zo heeft Van Borculo voor de weergave van de stadsprofielen gebruik gemaakt van een andere, nog onbekende bron.⁶ Verder ontbreekt een windroos, ontberen de zee- en riviernamen banderollen, heeft de Noordzee een andere golfstructuur en zijn de scheepstypen anders afgebeeld. De term 'Spaensche vlote' is zoals eerder betoogd een verwijzing naar de actuele situatie en komt

6a en b. Vervormingsgrasters van de kaarten van Van Hoirne (a, detail rechterdeel) en Van Borculo (b).

daarom alleen op Van Borculo's kaart voor. Overigens vertoont ook de kaart van de Nederlanden door Hieronymus Cock uit 1557 de komst van de Spaanse vloot.⁷

Rekening houdend met de onderlinge verschillen doen we een poging tot reconstructie van de kaart van Van Hoirne. Strikt genomen is Van Hoirnes kaart niet te beschouwen als een kaart van de Nederlanden. De benaming 'Oosterscher Zee' in het octrooi van het Hertogdom Brabant van 11 november 1526 duidt op het gebruik van de kaart ten behoeve van de destijds gangbare graanhandel op de steden van de Oostzee. Het ontbreken van de linker kaderrand en de vorm van de losse cartouche, die duidt op een plek rechtsonder op de oorspronkelijke kaart, doet daarom vermoeden dat Van Hoirnes kaart zich over geheel Denemarken en wellicht nog verder noordoostelijk uitstrekte. Van der Heijden erkent dit, maar noemt de kaart toch in zijn kartobibliografie van de Nederlanden. En wel omdat het 'de eerste bekende kaart is waarop de Nederlanden in hun geheel op een aanvaardbare wijze werden weergegeven'.⁸

Meurer meent op grond van een vergelijking met de befaamde *Caerte van oostland* uit 1543 door Cornelis Anthonisz. dat de Groninger kaartfragmenten onderdeel hebben uitgemaakt van een vierbladige wandkaart (2x2 bladen, ca. 78x114 cm) van de Noord- en Oostzee tussen Vlaanderen en de Baltische Staten.⁹ Van 't Hoff daarentegen vermoedt alleen één of meer bladen aan de linkerzijde.¹⁰ Wij voelen het meest voor de zienswijze van Meurer. De cartouche op de kaart van Van Borculo spreekt immers van een gebied van Noorwegen tot aan Calais. De weergave van Noorwegen is gezien de zuidoostelijke oriëntatie dan alleen mogelijk op een vierbladige wandkaart. Bovendien zou de kust van Denemarken op een merkwaardige manier zijn 'afgekap' als er niet ook twee bladen aan de onderzijde zaten. Voorts wijst Van Hoirnes fragment met de cartouche op een plek rechtsonder op de totale wandkaart. Ook het zeer onvolledige noordoostelijke gedeelte van Van Hoirnes kaart is enigszins te reconstrueren. In 1568 maakte de Neurenbergse graveur Matthias Zündt namelijk een kaart van de Nederlanden, die gelijkenis vertoont met het werk van

Van Hoirne, maar dan met een noordwestelijke oriëntatie (zie afbeelding 8).¹¹ Volgens Van der Heijden kan met behulp van de kaart van Zündt de reconstructie verder vorm krijgen.¹² In de praktijk blijkt het werk van Zündt echter een afwijkende geometrische basis te hebben. Hierdoor is zijn kaart toch minder geschikt voor de reconstructie van de kaart van Van Hoirne. Ondanks dat hebben we voor de beeldvorming toch het bewuste gedeelte van Zündts kaart in de uiteindelijke compositie meegenomen. In afbeelding 9 zien we aan de bovenzijde aldus de kaart van Van Hoirne, die rechtsboven is aangevuld met de kaart van Van Borculo en in het midden met globale topografische gegevens op basis van Zündt. Het onderste gedeelte van afbeelding 9 toont een hypothetische reconstructie van de gehele wandkaart van Van Hoirne. De contouren van het kaartbeeld zijn hierbij zoveel mogelijk gebaseerd op de *Caerte van Oostland* van Anthonisz. De cartouche met de opdracht aan de lezer bevond zich oorspronkelijk waarschijnlijk rechtsonder op het rechter benedenblad.

Bijlage 1

Vertaling van de cartouche op de kaart van Van Borculo

Getranscribeerde tekst:

'Candidi [i.e. Candido] Lectori. S. D. I MAGno simul usui atque; uoluptati fu[-] I turum tibi candide lector arbitra- I tus sum, si faciem ac situm Magne illius Ger- I maniae, qua Ocea- num attingit, depictam in I publicum ederem, Feci; ideo promptius, quod I ex his regionibus profectos olim sciam imma[-] I nes illas ac notissimas genteis Germanos, Cim[-] I bros, Sycambros, Francos, Herulos, Gothos, I Anglos, Langobardos, Normanos, qui non so- I lum Britanias, Gallias, Pannonias, Hispanias I uariis bellorum calamitatibus afflixerunt, ue- I rum & Italiam cum Vrbe Roma tantum non I exciderunt, concusso saepius ad eorum motus I toto terrarum orbe. Initium a Noruegia I sumpsimus, Calibusque (nobili An- I glorum in Galliae portu) ter- I minauimus, Vale I VLTRAIECTI I Hermannus Borculous excudebat. An. 57.'

Vertaling:

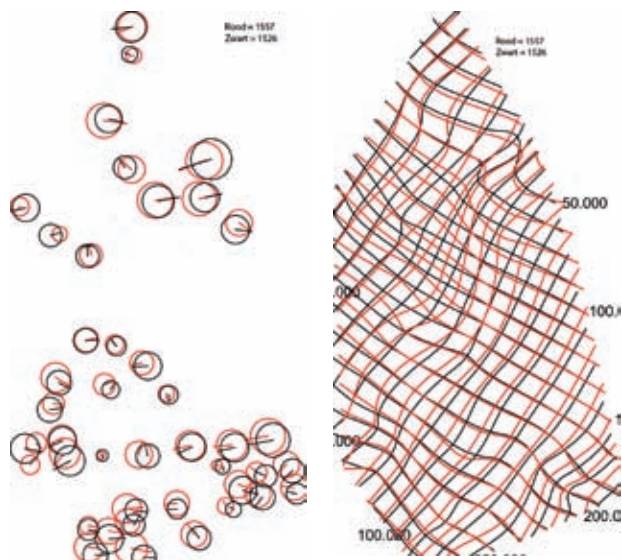
'De vriendelijke lezer zij gegroet,

Ik dacht, vriendelijke lezer, dat ik u een dienst zou bewijzen en tegelijk een genoegen doen, als ik het uiterlijk voorkomen en de ligging van het Grote Duitsland, daar waar het tot aan de Oceaen reikt, in getekende vorm zou publiceren. Ik deed dat daarom met des te groter voortvarendheid, omdat ik weet dat uit deze streken reusachtige en zeer bekende volkstammen vandaan kwamen, de Germanen, Cimbren, Sycambriërs, Franken, Heruliërs, Gothen, Engelsen, Longobarden, Noormannen, die niet alleen de Britten, Galliërs, Pannoniërs, en Spanjaarden allerlei oorlogsrampspoed bezorgden, maar ook Italië inclusief de stad Rome bijna te gronde richtten. Meerdere malen schudde de hele aarde vanwege hun trektochten op haar grondvesten.

Wij hebben als beginpunt Noorwegen genomen en als eindpunt Calais (de fraaie haven der Engelsen in Frankrijk).

Het ga u goed.

Utrecht. Herman Borculo drukte (het werk) in het jaar [15]57.'

7a en b. Gecombineerde resultaten van de analyse van de verplaatsingsvectoren (a) en de vervormingsrasters (b) van de kaarten van Van Hoirne en Van Borculo.

8. Kaart van de Nederlanden, Matthias Zündt, vóór 1568 (British Library (Maps 30885(20)).

9. Reconstructie van de oorspronkelijke kaart van Van Hoirne (1526), die vermoedelijk uit vier bladen heeft bestaan (Geomedia, Faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht).

Schatkaart of kaartschat?

Met de toevallige ontdekking van de kaart van Van Borculo is een unieke vroege houtsnedekaart van de Nederlanden voor het voetlicht gekomen. Een ander exemplaar is tot op

heden niet bekend. Als zodanig is de kaart zeker als 'kaartschat' te typeren. Tegelijkertijd blijkt Van Borculo's kaart een kopie van de incompleet bewaard gebleven kaart van Van Hoirne uit 1526. Daarmee is vooral het ontbrekende kaartbeeld van de Zuidelijke-Nederlanden tot

op zekere hoogte betrouwbaar te reconstrueren. Een ouder, topografisch overzicht op basis van een gedrukte kaart kennen wij niet van dit gebied. De kaart van Van Borculo bewijst zich zo tevens als schatkaart, namelijk door de kaarthistoricus op het spoor te zetten van Van

Bijlage 2

Toponiemen op de kaart van Van Borculo

Onderstaande tabel noemt alle toponiemen op de kaart van Van Borculo. Deze geografische namen worden vergeleken met de namen op de kaart van Van Hoirne en op de moderne topografische kaart. Voor de volledigheid staan ook de toponiemen van de overige fragmenten van de kaart van Van Hoirne in de tabel vermeld.

Van Borculo 1557	Van Hoirne 1526	Huidige benaming	Van Borculo 1557	Van Hoirne 1526	Huidige benaming	Van Borculo 1557	Van Hoirne 1526	Huidige benaming
aken	aken	Aken	ghent		Gent	ermunt	romund	Roermond
alcmeer	alckmaer	Alkmaar	goch		Goch	Rhenus fl.		Rijn
amesfort	amersfoort	Amersfoort	gorcum	gorcum	Gorinchem	Rhenus fl.		Rijn
amsterdam	amsterdam	Amsterdam	goude	gouda	Gouda		rijpen	Ribe
ANGLIA		Engeland	grave	graef	Grave	Rijn, Den	rijn, den	Rijn
Antwerpen		Antwerpen	greuelinge		Gravelines	rotterdam	rotterdam	Rotterdam
ardennen,				groningh[en]	Groningen	Ryssel		Lille (Rijssel)
Tbosch van		Ardennen	gulick	gulic	Jülich	S.thomer		St. Omer
armuy		Arnhem	hage	haghe	Den Haag	Sambre f.		Sambre
Arnem	arnem	Arnhem		haldenslae	Haderslev	santen	santen	Xanten
arrass		Arras		hansem	Husum	Schaldes flu.		Schelde
berck	berck	Rheinberg	harlem	harlem	Haarlem	Schelt f.		Schelde
bergen		Bergen op Zoom	hasselt		Hasselt	schonhouen	scooenhouen	Schoonhoven
bergenhenegou		Bergen (Mons)	hattem	hattem	Hattem	sittart		Sittart
bomel	Bommel	Zaltbommel	Hayne f.		Haine	sluys		Sluis
bon	bon	Bonn		heijlich lant	Helgoland	sneec	sneec	Sneek
borculo		Borculo	helfmont		Helmond	spaengiaerts		
Bossche	Bossche	Den Bosch	hensburg		Heinsberg	diep		Eijerlandse Gat?
breda		Breda	herderwyc	herderwijck	Harderwijk	suer zee, De	suer zee, De	Zuiderzee
brielle	briel	Brielle	herentals		Herentals	sunder	sunder	Tønder
bruessel		Brussel	herlingen	harelinghen	Harlingen	swol	sw[ol]	Zwolle
brughe		Brugge	hoeye		Huy	tandernaken	tandernaken	Andernach
bueren		Buren	honsbosch		Hondsbossche	Thienen		Tienen
calis	calis	Calais			[Zeeuwing]	Tiel	tiel	Tiel
campen	campen	Kampen	horen	horen	Hoorn	tol	tol	Tolkamer
cleue	cleef	Kleve	huesden		Heusden	tongeren		Tongeren
Colen	colen	Keulen	leeuwe		Zoutleeuw	Tricht	tricht	Maastricht
cortryck		Kortrijk	leye f., De		Leie	Triere		Trier
Coublens	coublens	Koblenz	Leyen	Leyden	Leiden	utrecht	uutrect	Utrecht
Culem[borg]		Culemborg		lewerden	Leeuwarden	Vahal fl.		Waal
delft	delft	Delft	Liere		Lier	valensyn		Valenciennes
denremonde		Dendermonde	Limborch		Limburg	venlo	venlo	Venlo
[geen naam,			lippe		Lippe	vere		Veere
wel afb.]			[I]ppia fluui	lippe, de	Lippe	vianen		Vianen
dersten	Doesburch	Dorsten	Louen		Leuven	vlie, T		Vlie
deuenter	Devente[r]	Deventer	Lutzenborch		Luxemburg	Weert		Weert
diest		Diest	Luyck		Luik	weesp	Weesp	Weesp
Dinant		Dinant	maersdiep		Marsdiep	Wesel	Weesel	Wesel
	dockum	Dokkum	marborch	merburch	Marburg		West	west
Dommel f.		Dommel	mase		Maas	wielingen		Wielingen
Dornick		Doornik (Tournai)	mase, De	mase, De	Maas	worcum		Workum
dort	[geen naam,		me[de]mblyc	me[de]meh[I]yc	Medemblik	wouren[chem]	wourin[chem]	Woudrichem
	wel afb.]		mechellen		Mechelen	wyck	wyck	Wijk aan Zee
Dortmund	Dortmund	Dortmund	middelburgh		Middelburg	ziericzee	saricsee	Zierikzee
Douay		Douai	moesel, De	monikendam	Moesel	zuttphen	sutven	Zutphen
	Douer	Dover	moni[kken]dam		Monnickendam			
Dueren	Dueren	Düren	Mos. flu.		Maas			
dui[n]kercken		Duinkerken	Mosell a fluvius		Moesel			
dusseldorf	Duseldorf	Düsseldorf	naerden	naerden	Naarden			
dussborch	dessborch	Duisburg	namen		Namen			
Dussel		Deule	nieuipoort		Nieuwpoort			
eedam	edam	Edam	nimmegen	nimmeghen	Nijmegen	harinck Buysen,	harinc buys, de	haringbuizen
emmerych	emmerick	Emmerich	noordtsee, Die	noort see, de	Noordzee	Die Spaensche		Spaanse vloot
enckhuyse	enchuysen	Enkhuizen	nuys	nuijs	Neuss	vloete		Bremer schip
Enghelant	Enghelant	Engeland	[Olden]seel		Oldenzaal		bremer scu[i]t,	Galei
er[mentières]		Armentières	ostende		Oostende		De galey,	Hamburgs schip
essen	essen	Essen	oudenaerde		Oudenaarde		de hamburgher	Hollands schip
eyndoven		Eindhoven	oudenbosch		Oudenbosch		boeyer, De	(Hulk)
[Frane]ker	frenker	Franeke	ravenstein		Ravenstein		De seelander	Zeelands schip
geervliet	gheerv[liet]	Geervliet	Rees		Rees		spaeniert, De	Spaans schip
gelre	ghelre	Geldern	reimerswale		Reimerswaal			

Niet-geografische termen:

Van Borculo 1557	Van Hoirne 1526	Huidige term
harinck Buysen, Die Spaensche vloete	harinc buys, de	haringbuizen
	bremer scu[i]t, De galey, de hamburgher boeyer, De hollanse hulck, De seelander spaeniert, De	Spaanse vloot Bremer schip Galei Hamburgs schip Hollands schip (Hulk) Zeelands schip Spaans schip

Hoirnes kartografische 'schat' en de inhoud daarvan deels te onthullen.

Nu is het wachten op de ontdekking van de resterende gedeeltes – het linkerblad en waarschijnlijk de onderste twee bladen – van de kaart van de 'Oosterscher Zee'. Maar wat de weergave van de Nederlanden aangaat, heeft de kaart van Van Hoirne goeddeels geen geheimen meer!

Noten

- * Met dank aan Dieter Duncker van Antiquariaat Plantijn voor het ter beschikking stellen van de kaart en de geboden mogelijkheid er over te publiceren.
Dank ook aan em. prof. dr. Chris Heesakkers voor de correctie van de transcriptie en de vertaling van de Latijnse cartouche op de kaart van Van Borculo.
1. Editie uit ca. 1537, uitgegeven bij Jan Berntsz. te Utrecht. Exemplaar Universiteitsbibliotheek Utrecht: MAG: S Fol 276 Rariora.
 2. Van der Heijden 1998.
 3. Ibid., 135.
 4. Ibid., kaart 1. Van der Heijden rept voorts over een mogelijke andere, niet overgeleverde overzichtskaart van de Nederlanden door Van Hoirne. Deze kaart wordt door Ortelius onder 'Joannes a Horn' in zijn *Catalogus auctorum* vanaf 1570 met 'Germania Inferioris tabulam; Antverpia' aangeduid. Nader bewijs voor het oorspronkelijke bestaan van de kaart, die in de jaren twintig van de 16de eeuw moet zijn gepubliceerd, is geleverd door Meurer (2002).
 5. Meurer 2002, 33.
 6. Mogelijk heeft de overzichtskaart van Jacob van Deventer uit 1551/1552, waarvan geen exemplaren bekend zijn, als bron gefungeerd. Ook de eveneens onbekende grote kaart van de Nederlanden door Arnout Nicolaï uit circa 1557 zou hiervoor in aanmerking kunnen komen. Zie: Van der Heijden (1998), kaarten 3 en 4. Van kaart 5, de 'onbekende' kleine kaart van Nicolaï, uit Van der Heijdens kartobibliografie is in 2001 door Kinds en Franssen aangenemelijk gemaakt dat deze te herleiden is tot de eerste staat van kaart 10 en te dateren op circa 1557.
 7. Van der Heijden 1998, kaart 6.
 8. Ibid., 16.
 9. Meurer 2002, 33. Het origineel van de *Caerte van oostland* bevindt zich in Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek (K 1.1).
 10. Van 't Hoff (1954), 136.
 11. Van der Heijden 1998, kaart 11. Waarschijnlijk heeft Zündt teruggerepen op Van Hoirnes overzichtskaart van de Nederlanden, waarvan geen enkel exemplaar bekend is (zie noot 4).
 12. Van der Heijden 1998, 17.

Literatuur

- Heijden, H.A.M. van der. 1998. *Oude Kaarten der Nederlanden, 1548-1794 : Historische beschouwing, kaartbeschrijving, afbeelding, commentaar = Old Maps of the Netherlands, 1548-1794 : an Annotated and Illustrated Cartobibliography*. Alphen aan den Rijn : Uitgeverij Canaletto/Repro-Holland, Leuven : Universitaire Pers.
- Hoff, B. van 't & L.J. Noordhoff. 1953. Een kaart van de Nederlanden en de 'Oosterscherzee' gedrukt door Jan de Beeldesnyder van Hoirne te Antwerpen in 1526. *Het Boek* 31: 151-156.
- Hoff, B. van 't. 1954. Jan van Hoirne's map of the Netherlands and the 'Oosterscher Zee' printed in Antwerp in 1526. *Imago Mundi* 11: 136.
- Kinds, K. & M. Franssen. 2001. 'Carte Belgica Arnout petite': een nieuwe kijk op een vroege kaart van de Nederlanden. *Caert-Thresoor* 20.3: 57-62.
- Meurer, Peter H. 2002. Op het spoor van de kaart der Nederlanden van Jan van Hoirne. *Caert-Thresoor* 21.2: 33-40.

Summary

Treasure map or map treasure? A quest for the oldest map of the Netherlands / Marco van Egmond and Elger Heere

On the verso of a copy of *Dese corte cronikel* (Utrecht, Hendrick I van Borculo, 1586), in the possession of the antiquarian book dealer Plantijn in Breda, is printed a woodcut map. It is by Hendrick I van Borculo's father, the Utrecht-based publisher Herman van Borculo, from 1557. The map is oriented to the south-east and covers the region from Calais (France) to Trèves (or Trier, Germany) in the south and from Vlieland to Marburg (Germany) in the north. The map is a copy of one from 1526 of the Baltic Sea by the Antwerp-based publisher Jan van Hoirne. That map is considered as the oldest map of the Netherlands, of which only one incomplete exemplar is known. With this discovery, Van Hoirne's complete map can largely be reconstructed. For such a reconstruction a completely different map is used that resembles the work of Van Hoirne: that of the Nuremberg engraver Matthias Zündt. It is likely the Van Hoirne map is part of a four-sheet wall map.

In- en verkoop: **antiquarische boeken**

prenten

decoratieve grafiek

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken 15-19e eeuw
- Topografie
- Atlanten
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

Antiquariaat
Plantijn

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda
Telefoon: 076 560 44 00
Mobiel: 06 532 994 10
E-mail: dieter.d@planet.nl
www.plantijnmaps.com

In de negentiende eeuw is de Universiteit van Amsterdam (UvA) in bezit gekomen van de *Atlas der Nederlanden* (AdN), een atlas met een unieke verzameling zeer uiteenlopende kaarten die samen een compleet beeld geven van het Nederlandse grondgebied aan het begin van de negentiende eeuw. Omdat de UvA de AdN ook voor de toekomst wil behouden, doorloopt de *Atlas* momenteel een restauratieproces. Een deel van het werk is inmiddels afgerond, de rest volgt na een grote tentoonstelling in 2013 waarbij de *Atlas* een hoofdrol zal vervullen. Voorafgaand aan een dergelijke restauratie wordt over het algemeen eerst een inventarisatie van de schade van het object gemaakt, om zo in kaart te kunnen brengen waar de knelpunten zitten en een goed plan van aanpak op te stellen. In het kader van de opleiding tot papierrestaurator aan de UvA hebben de auteurs een schade-inventarisatie gemaakt van de AdN. Dit artikel geeft een beknopt overzicht van de totstandkoming van die inventarisatie en het restauratievoorstel dat daaruit is voortgekomen.

Het lijdend voorwerp

De *Atlas der Nederlanden* is een factice-atlas, een samengestelde atlas, die zowel gedrukte als handgetekende kaarten bevat waarvan geen tweede exemplaar bestaan. Het bijzondere aan de AdN is dat de kaarten bijeengebracht zijn, omdat zij stuk voor stuk een deel van Nederland laten zien. Een selectie op jaar, druk of techniek is niet van belang geweest bij het verzamelen. De kaarten zijn gebonden in negen boeken. Elk deel is voorzien van een band met aangeregen

J. Geerts MA is restauratiekundige, restaurator Boek en Papier in opleiding, Universiteitsbibliotheek Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam.

kartonnen platten, uitgevoerd in halfleer en bekleed met twee lagen siermarmer. Ook de hoeken van de platten zijn voorzien van leer.

De kaarten in de *Atlas* zijn bevestigd op stroken die als katernen zijn genaaid. De meeste kaarten zijn eenmaal gevouwen, enkele kaarten zijn twee of meerdere keren gevouwen. Kaarten met een kleiner formaat zijn ook wel als enkel blad op een strook geplakt. Tevens zijn enkele kaarten niet op een strook geplakt, maar als katern meegenaaid. De kaarten zijn over het algemeen gedrukt op middeldik geveergeerd lomp papier.¹ Andere zijn op dunner papier gedrukt. Veel kaarten zijn uitgesneden en op een ander vel papier geplakt. Ook zijn er kaarten waarbij meerdere vellen op elkaar geplakt zijn of waarbij verschillende stukken papier aan elkaar zijn bevestigd. De AdN is dus een verzameling gebundelde kaarten die verschillen in grootte, papiersoort, bevestiging, techniek en jaartal. U kunt zich voorstellen dat dit problemen met zich mee kan brengen.

Het restauratieproject²

De *Atlas der Nederlanden* leek al jaren in zorgelijke toestand te verkeren. Vanwege het belang van de *Atlas* voor de Nederlandse kartografie en geschiedenis, werd een project gestart om de

J.M. Poot MA is restauratiekundige, Postdoc restaurator Boek en Papier, Universiteit van Amsterdam.

Judith Geerts en Jean-Marieke Poot

De *Atlas der Nederlanden*: schade in kaart gebracht

De totstandkoming van een restauratievoorstel

1. '*Atlas der Nederlanden*', Deel 1, buitenaanzicht.

AdN te conserveren en tegelijkertijd te digitaliseren. De eerste overleggen hiervoor zijn gehouden in maart 2010. Eind 2010 werd een uitgebreide inventarisatie van de schade gemaakt. Het doel hiervan was een beeld te vormen van wat er precies mis was met de *Atlas*, welke soorten schade te vinden waren en in welke mate deze voorkwamen. Met andere woorden, de vraag werd gesteld 'hoe erg is het eigenlijk?'

Overwegingen

Voordat een goede inventarisatie van de schade en vervolgens een restauratievoorstel gemaakt kan worden, is het belangrijk een aantal zaken in overwe-

ging te nemen. Een belangrijke vraag die vooraf altijd gesteld moet worden, is in welke mate er gerestaureerd moet worden en wat de visie van de opdrachtgever hierover is. Dient de restauratie een conserverend doel of moet het object weer ‘in oude staat’ worden hersteld? Wanneer alleen een conserverende behandeling gewenst is, zal de focus van een schade-inventarisatie ook meer terughoudend zijn dan wanneer de restauratie meer uitgebreid moet zijn. In geval van de *AdN* werd in overleg met de conservator vastgesteld dat de behandeling primair een verantwoorde conservering diende, er was geen expliciet esthetisch oogmerk. Het algemene uitgangspunt was dan ook waar mogelijk behoudend.

Daarnaast is het ook van belang in overweging te nemen in welke mate een object na behandeling gehanteerd zal gaan worden. Veelvuldig honoreren van inzage-aanvragen betekent een meer uitgebreide behandeling dan wanneer een object voornamelijk in een depot zal liggen. Omdat de *AdN* gedigitaliseerd wordt, kan inzage in de *Atlas* in de toekomst tot een minimum worden beperkt. Bij het doen van het restauratievoorstel werd dan ook uitgegaan van een zeer restrictief inzagebeleid.

Tot slot speelt de aard van een object een rol bij de keuze van behandeling. De *AdN* is een uniek object. Alle belangrijke topografische kaarten van het Nederlandse territorium uit de periode ca. 1650-1815 zijn erin vertegenwoordigd. Daarnaast bevat de *AdN* een aantal unieke kaarten waarvan geen tweede bestaat. Factice-atlassen zijn meestal uit elkaar gehaald waardoor de kaarten verspreid zijn geraakt. De *AdN* is echter in boekvorm bewaard gebleven en daarmee een bijzonder voorbeeld van een vroeg negentiende-eeuwse kaartencollectie.

De negen ingebonden delen van de *Atlas* moeten dan ook gezien worden als een ensemble en als zodanig worden behandeld. Dit heeft invloed op de behandeling. Een voorbeeld hiervan is deel IX. Dit is het zorgenkindje van de *Atlas* omdat het vrij aanzienlijke schade vertoont. Veel kaarten zijn te groot om op een goede manier in de *Atlas* te passen. Ten behoeve van de conservering van de kaarten zou er voor gekozen kunnen worden om deze kaarten vlak te bewaren en dus niet meer terug te plaatsen in de *Atlas*. Echter, hiermee wordt de *Atlas* als ensemble, en dus in zijn fysieke vorm, aangetast.

		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	Totalen
BAND	vervorming	x	x	x	x	x	x	x	x	x	9
	vesleten naaiwerk					x				x	2
	rugbeschadiging	x	x	x	x	x	x	x	x		8
	losse band/binding									x	1
	losse fragmenten	x	x	x		x	x	x	x	x	8
	opp. beschadigingen	x	x	x	x	x	x	x	x	x	9
PAPIER	Totaal aantal bladen	63	69	75	95	96	46	72	118	47	681
chemisch	plakband	1	4	2	5	15	3	9	3	2	44
	roest				9	7			6		22
	oude reparaties	1	4	2	1	6			4	1	19
	foxing	57	68	74	8	15	45	71	16	46	400
	kopervraat	55	62	47	71	86	39	61	98	16	535
	inktvaart					9			1		10
	vlekken	1	21	8	6	5	8	6	9	6	70
mechanisch	vouwen	23	11	5	73	51	10	13	73	13	272
	lacunes	14	19	4	12	17	2	7	10	4	89
	skinning	13	5	4	6	5			6		39
	scheuren	22	21	25	62	74	13	26	56	26	325
	deformatie mech.	16	8	3	50	17	5	5	35	4	143
	gebruiksschade	15	16	25	8	7	5		21	2	99
plaa	insecten	1						9	9		19
vocht	schimmel			3	2		2				7
	tidelines					2		1	1	2	6
	deformatie vocht	39	6	8	91	78		4	87	6	319
opp. vuil	vlekken/verkleuring	47	50	25	78	63	8	20	91	18	400
	oppervlaktevuil	63	69	75	95	96	46	72	118	47	681
	te verwijderen	2	1	0	8	12	2	2	3		30

2. Overzicht van alle schadesoorten per deel, aangetroffen in de *AdN*.

Inventarisatie: schadesoorten

Na het vaststellen van de overwegingsfactoren, werd beschreven welke schadebeelden er waren, geordend in verschillende categorieën. In de nu volgende alinea's zal de belangrijkste schade en de gevolgen daarvan worden toegelicht. Ten slotte zal iets gezegd worden over een mogelijke behandelwijze.

Schade aan de band

Bij bandschade kan gedacht worden aan vervormingen van hoeken als gevolg van stoten en slijtage van het leer door het regelmatig openen van het boek. Ook kunnen onderdelen loszitten of ontbreken. De schade aan de banden valt mee wat betreft de eerste acht delen. De grootste problemen zijn loszittende onderdelen en op het scharnier gesleten leer. Loszittende delen kunnen helemaal loslaten en mogelijk zoek raken. Versleten leer op de scharnieren kan verzwakking van de constructie betekenen. De kans bestaat dat bindingen gaan slijten en breken en dat daardoor de verbinding tussen plat en rug verbroken wordt. Om dit te voorkomen kunnen de losse delen

worden vastgezet. Delen van de rug die ontbreken, kunnen worden aangevuld met nieuw leer. Daar waar de scharnieren doorgesleten zijn kan een strookje leer onder het originele leer worden geplaatst om zo de verbinding te herstellen. Een andere vorm van schade is deformatie van de platten en krassen en skinning³ in het siermarmer. Dit zijn schades van esthetische aard en hebben geen directe gevolgen voor de conditie van de banden.

Band IX is een geval apart. De staat van de constructie is slecht en ook de kaarten zijn er niet al te best aan toe. Het leer dat de platten met de rug verbindt, is zodanig doorgesleten dat de *Atlas* bijna uit elkaar valt. Behandeling van deze band kan op verschillende manieren worden aangepakt. Er kan gekozen worden voor volledige restauratie van de band door het doen van een (gedeeltelijke) rebacking,⁴ waarbij ook (een deel van) het dekblad moet worden losgehaald. Hierdoor zal iets beschadigd worden dat in goede conditie verkeert. Om dit te voorkomen kan ook gekozen worden voor een meer terughoudende behandeling, zoals het maken

3. Schade aan hoeken door stoten.

4. Versleten scharnier en ontbreken van kapje.

van een overslagdoos die in de band wordt gemonteerd en waarin de kaarten bewaard worden. Op deze wijze blijft het karakter van de *Atlas* in ieder geval aan de buitenzijde behouden. Deze aanpak heeft echter ook nadelen. Ten eerste zal het strokensysteem dat typerend is voor een atlas verloren gaan en zal het karakter, maar ook het uiterlijk van de *Atlas* toch veranderen. Ten tweede is de kans op zoekraken van kaarten aanwezig.

Chemische schade

Chemische schade treedt op als gevolg van chemische processen. De belangrijkste voorbeelden hiervan zijn kopervraat en foxing. Kopervraat is een proces waarbij koperdeeltjes uit groene verf die veel is gebruikt voor het inkleuren van kaarten, onder invloed van vocht een reactie aangaan met de papierzvezels. Het papier verliest zijn sterkte en uiteindelijk

kunnen hele stukken uit het papier vallen. Kopervraat is vaak zichtbaar aan de achterzijde van een blad als een bruine verkleuring. Op dit moment is er geen behandelingsmethode waarmee het proces van kopervraat kan worden gestopt. De koperdeeltjes vormen een essentieel bestanddeel van de kleur en kunnen dus niet verwijderd worden. Het proces kan alleen worden afgeremd door een goede beheersing van het klimaat in depots. De term foxing wordt gebruikt voor kleine roodbruine vlekjes die vaak op oude papieren zichtbaar zijn. De oorzaak moet waarschijnlijk worden gezocht in de oxidatie van metaaldeeltjes die zich in het papier bevinden als gevolg van het vervaardigingsproces. Ook voor foxing bestaat geen behandelingsmethode. De vlekjes kunnen mogelijk gebleekt worden om ze visueel af te zwakken, maar dit zal het proces niet stoppen. Kopervraat en foxing komen in alle

delen van de *Atlas* in meer of mindere mate voor. Vooral kopervraat is een van de grootste schadeposten, aangezien vrijwel elke kaart met de koperhoudende verf is ingekleurd. Foxing en kopervraat zijn haast onvermijdelijk op kaarten en kunnen mogelijk zelfs worden beschouwd als onderdeel van het intrinsieke verval. Veranderingen in luchtvochtigheid hebben invloed op de mate waarin deze processen optreden. Een goede klimaatbeheersing is daarom essentieel om verder verval te minimaliseren. Foxing en kopervraat komen veelvuldig voor in de *AdN*, maar gelukkig is het verval nog in een vroeg stadium. Hoewel beide processen niet gestopt of behandeld kunnen worden en daarom als schadepost op zichzelf buiten beschouwing gelaten zouden kunnen worden, hebben zij wel degelijk invloed op de restauratie. Kopervraat en foxing zijn verschijnselen die ontstaan onder invloed van vocht. Vocht wordt echter in veel behandelingen gebruikt, bijvoorbeeld bij het plakken van scheuren en voor het vlakken van vouwen. De aanwezigheid van kopervraat heeft dus invloed op de keuze van behandeling: een kaart waarop koperhoudende verf is gebruikt, kan niet of alleen plaatselijk worden bevochtigd. Aangezien vrijwel alle kaarten deze verf bevatten vormt dit een beperkende factor in het restauratieproces.

Mechanische schade

Mechanische schade ontstaat door fysiek contact met een object. Een boek wordt vaak ingekeken, waardoor de fysieke belasting erg hoog is. Mechanische schade komt dan ook veelvuldig voor in de *AdN*.

Een belangrijk voorbeeld van mechanische schade zijn scheuren. Omdat scheuren zelfs bij zeer geringe hantering een risico vormen op verder doorscheuren moeten ze worden geplakt. In enkele gevallen zijn de scheuren dusdanig gecompliceerd of op een dusdanige plaats in de kaart aanwezig (bijvoorbeeld in de kruising van twee vouwen) dat tijdelijke demontage uit de *Atlas* nodig is. Enkele scheuren zijn al eerder geplakt met plakband. Deze eerdere 'restauraties' kunnen gezien worden als schade. Hoewel ongetwijfeld naar eer en geweten gehandeld is, is de keuze voor plakband restauratief gezien niet de juiste, en deze toevoeging zal dan ook moeten worden verwijderd. Ook vouwen en mechanische defor-

5. Kopervraat, zichtbaar aan de achterzijde van de kaart.

6. Scheur in de kruising van twee vouwen.

7. Vouwen die risico vormen voor de kaart.

8. Golving aan de snedes door veranderingen in klimatologische omstandigheden.

maties komen veelvuldig voor. Hoewel alle vouwen gezien kunnen worden als schade, omdat een vouw het papier plaatselijk verzwakt, zijn er toch ook vouwen die niet als zodanig worden beschouwd. Het gaat hier dan om vouwen die bewust zijn toegebracht om grotere kaarten toch in de *Atlas* te kunnen passen, of om vouwen die gemaakt zijn tijdens een eerdere montage of eerder toegepast bewaarsysteem. Deze vouwen vormen onderdeel van de geschiedenis van de *Atlas* en dienen behouden te blijven, mits zij geen risico vormen. Vouwen en deformaties die zijn ontstaan door spanningen in het papier kunnen aanleiding geven tot meer schade. Mogelijk ontstaat op de vouw of deformatie een zwakke plek, wat scheuren tot gevolg kan hebben. Ook kunnen er in de kaart zelf, of in aangrenzende kaarten, nieuwe deformaties ontstaan door hoogteverschillen. Vouwen en deformaties die op deze wijze een risico vormen kunnen gevlakt worden. Dit kan door de deformatie (plaatselijk) licht vochtig te maken en met gewicht er op te laten drogen, of door de vouw glad te strijken met behulp van warmte.

De keuze om vouwen of deformaties te behandelen hangt af van het risico dat zij in de toekomst vormen. De intensiteit van inzage na behandeling zal mede bepalend zijn voor deze beslissing.

Klimaatschade

Schade als gevolg van het klimaat is een veel voorkomend verschijnsel. Veranderingen in zuurgraad, luchtvochtigheid en temperatuur hebben altijd invloed op de staat van een object. De meest zichtbare vorm hiervan zijn de bruine verkleuringen en golving van het papier langs de randen van de bladen, daar waar voornamelijk licht, maar ook vocht en vuil het papier hebben aangetast. Deze schade vormt echter geen direct risico voor het object en is in de meeste gevallen niet zo visueel storend dat ze behandeling behoeft.

Oppervlaktevuil

Oppervlaktevuil komt op elk object voor. Het is onvermijdelijk om een object als de *AdN* te behoeden voor stof en viezigheid. Oppervlaktevuil wordt veroorzaakt door vuildeeltjes in de lucht, maar ook vieze vingers veroorzaken vaak

vlekken op een object. Stof is visueel storend, maar belangrijker nog is het hygroscopische karakter waardoor vocht wordt aangetrokken. Het risico bestaat dat los stof en vuildeeltjes met het vocht in het papier trekken. Wanneer stof zich op deze manier in het papier vastzet is het steeds moeilijker te verwijderen. Daar komt bij dat meer vocht het laatste is dat geïntroduceerd moet worden in een object dat zoveel foxing en kopervraat bevat. Het is daarom noodzakelijk de *Atlas* te droogreinigen. Dit kan worden gedaan met behulp van kwasten, gummen en de stofzuiger.

Behandelingsvoorstel

Na het beoordelen van de schade aan de *AdN* op basis van de inventarisatie, kon geconcludeerd worden dat de *Atlas* eigenlijk in redelijke staat is. Aan de banden is relatief weinig schade en de schade die er is valt goed te restaureren. Hoewel deel IX zeker meer tijd zal kosten en een meer ingrijpende restauratie vereist, is ook de band van dit deel goed te restaureren.

9. Oppervlaktevuil.

De meeste schade aan de *Atlas* zit in het papier: met name kopervraat, scheuren en vervormingen en oppervlaktevuil vormen het grootste risico. Vooral deze punten behoeven aandacht.

Met alle bovengenoemde overwegingen en schadefactoren in het achterhoofd is een behandelingsvoorstel opgesteld. Omdat voorafgaande aan de inventarisatie besloten werd om behoudend te werk te gaan, is voorgesteld niet alle schade te behandelen. De redenen zijn verschillend van aard; sommige schades vormen geen risico voor het behoud of de leesbaarheid van het object en zouden dus alleen cosmetisch van aard zijn (vlekken verwijderen, retoucheren). Anderzijds kan schade niet altijd behandeld worden (kopervraat, foxing). In sommige gevallen zijn zij juist een getuigenis van de geschiedenis van de *Atlas* (speldengaates waaraan de kaarten ooit zijn opgehangen)

Het voorstel voor restauratie van de banden:

- Alle banden droogreinigen.
- De beschadigde hoeken verstevigen en waar nodig aanvullen en opnieuw met leer omtrekken.
- Inslagen en andere delen van het siermarmer die loszitten, vastzetten.
- Kapjes aanvullen of opnieuw aanbrengen.

- Deel IX rebacken.
- De bindingen van deel IX verstevigen

Het voorstel voor restauratie van de kaarten:

- Alle kaarten, schutbladen en bevestigingsstroken zowel recto als verso droogreinigen.
- Al het plakband verwijderen.
- Alle scheuren aan de verso-zijde van de kaarten plakken met Japans papier en stijfjes. Wanneer de scheur zich bevindt in een gedeelte met koperhoudende verf of andere watergevoelige media kan een andere lijm gebruikt worden die geen risico vormt voor het uitlopen van de verf of het initiëren van kopervraat. Ten behoeve van de restauratie kunnen kaarten zo nodig tijdelijk worden gedemonteerd.
- Vouwen en deformaties die spanningen veroorzaken, vlakken, hetzij door middel van vocht en gewicht, hetzij door middel van warmte.
- Kaarten die omwille van de conservering beter op een andere wijze gemontereerd kunnen worden, loshalen en opnieuw bevestigen.
- Kaarten die deels los zijn geraakt van de bevestigingsstrook vastzetten.
- De vervormde stroken van deel IX vlakken.
- De losse stroken van deel IX opnieuw naaien.

Besluit

Inmiddels is het eerste stadium van de restauratie van de *Atlas der Nederlanden* afgerond: alle kaarten zijn gerestaureerd waarbij in grote lijnen bovenstaand voorstel is gevolgd. De banden van de negen delen zullen later worden behandeld, na de tentoonstelling in 2013 over het Nederlandse landschap. Het gehele restauratieproces, vanaf de eerste voorzichtige voorstellen in maart 2010 tot het moment dat de *Atlas der Nederlanden* weer in volle glorie kan schitteren, zal dan in totaal meer dan drie jaar in beslag hebben genomen.

Na de restauratie zal de conditie van de *Atlas* aanzienlijk verbeterd zijn. Tezamen met het in acht nemen van een restrictief inzagebeleid zal het voortbestaan van de *Atlas der Nederlanden* voor de komende eeuwen zijn gewaarborgd.

Noten

1. Gevergeerd of vergé : de structuur van de zeef die zichtbaar is in het papier in de vorm van verticale en horizontale lijnen.
2. Het restauratieproces is te volgen op <http://atlasdernederlanden.blogspot.com>.
3. Skinning is het ontbreken van de bovenste laag van het papier.
4. Rebacking is het restaureren van de rug van een boek waarbij de rug geheel of gedeeltelijk vernieuwd wordt met bijvoorbeeld leer. De eventuele bewaard gebleven delen van de oude rug worden zoveel mogelijk teruggeplaatst op de nieuw aangebrachte rug.

Summary

The *Atlas of The Netherlands* and its mapped damage: formation of a restoration proposal / Judith Geerts and Jean-Marieke Poot

The University of Amsterdam owns a unique nine-volume atlas with a broad variety of maps, all showing a specific part of The Netherlands. Altogether, the maps are a beautiful representation of Holland in the early 19th century.

The Atlas is judged to be in poor condition, and therefore a project has been started with the aim to restore and conserve it for future generations. Before restoration starts, a damage inventory has to be made and several considerations taken into account: the aim of the treatment, the object's future role and its nature. The Atlas will be digitalized and its future physical access will be minimized as much as possible, therefore its treatment will be minimal. As to the object's nature: the Atlas's individual volumes form an ensemble and should be treated as such.

Damage is very diverse. First of all, the covers show damage varying from corners being deformed, to degraded leather on the hinges. The paper of the maps shows chemical damage, especially in parts where green copper acetate-containing paint (verdegrijs) degrades the paper fibres. Another kind of damage found is caused by handling the books. Leaves have been folded in a wrong way, dirty fingers have left marks, and some maps are torn. Furthermore, every map has surface dust. This forms a risk because it attracts moisture, which again can induce chemical reactions such as copper acetate-influenced paper degradation.

After completing the damage inventory it was found that the condition of the Atlas's individual volumes wasn't as bad as first thought. With all considerations in mind a proposed treatment was effected. The most important was to the covers: this included the re-fixing of loose, and strengthening of weak, parts. Treatment of the maps included cleaning, repairing tears as much as possible, and flattening accidental folds.

Deze rubriek beschrijft kaartenverzamelingen in Nederland resp. kaartenverzamelingen met veel Nederlands materiaal.

Tips: Marleen Smit (marleensmit@gmail.com) of Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl).

1. Het patroon van de overkapping van de binnenplaats van Het Scheepvaart zijn de koerslijnen van een zeekaart.

Toegankelijkheid

In oktober 2011 is het Scheepvaartmuseum in Amsterdam na een vier jaar durende renovatie weer voor het publiek geopend. Het museum is gevestigd in 's Lands Zeemagazijn (geb. 1656), het voormalige arsenaal van de Admiraliteit van Amsterdam. De bibliotheek is nu sterk vergroot en het merendeel van de publicaties verschenen na 1850 is in een open opstelling voor iedereen toegankelijk. De bibliotheek is geopend van maandag t/m zaterdag van 9.30-17.00. De toegang is gratis en omdat er niet wordt uitgeleend heeft de bezoeker ook geen pas nodig. Voor bezoekers is er studieruimte aanwezig. De kartografische collectie bestaat uit twee delen: atlassen en de losse kaarten. De atlassen behoren tot de museale collectie van de bibliotheek; de losse kaarten en globes tot de museumcollecties. Bij raadplegingen van werken van vóór 1850, handschriften of kostbare werken is het nodig deze minimaal 24 uur van tevoren aan te vragen via een e-mail naar bibliotheek@hetscheepvaartmuseum.nl. Voor het inzien van dergelijke werken is legitimatie verplicht. Het is toegestaan uit de hand, zonder flits, foto's te maken voor studiedoeleinden. Voor andere doeleinden kan men een fotobestelling plaatsen via de website van het museum. Losse kaarten en globes uit de museumcollectie worden in het museumdepot op het Marineterrein naast het museum-

gebouw bewaard. Het raadplegen van dit materiaal dient men een afspraak met het depot te maken.

Omvang

De kartografische verzameling bevat ongeveer 6000 losse kaarten en ongeveer 400 atlatitels, waarvan 300 titels van vóór 1850. Grof geschat bevat de collectie oude atlassen ca. 20.000 zee- en landkaarten van de gehele wereld. De bibliotheek bezit ook een omvangrijke collectie reis- en landbeschrijvingen, vooral over overzeese gebieden. Deze boeken bevatten veel kaartmateriaal. De ca. 600 zeemansgidsen vormen een belangrijk complement voor de kartografische verzameling. De verzameling van 79 aard- en hemelglobes, waarvan 63 van vóór 1850, is de omvangrijkste in Nederland en één van de grootste ter wereld. De bibliotheek bezit ca. 2000 handboeken over de geschiedenis van de kartografie. De collectie losse kaarten uit ca. 5500 stuks, waarvan 150 in handschrift. Van de 49 op kaarten op perkament, hebben 24 een VOC-connectie.

Profiel

In 1916 besloten een aantal, vooral Amsterdamse, heren uit de wereld van de scheepvaart en de kunst het Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum op te richten. In de eerste decennia lag het verzamelbeeld sterk op materiaal rond de koloniale geschiede-

Kaartencollecties in Nederland

Het Scheepvaartmuseum Amsterdam

Diederick Wildeman

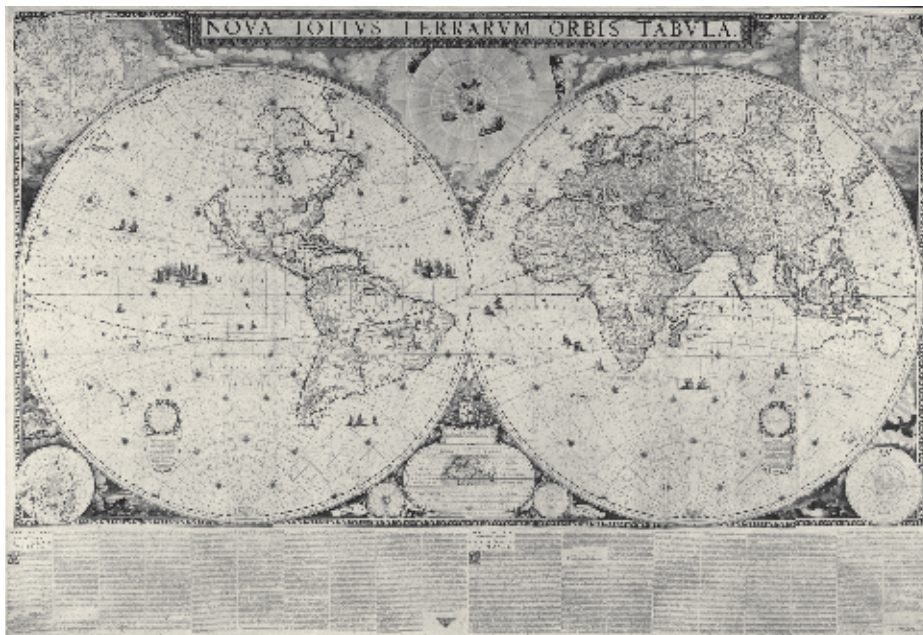
Adres en contactgegevens

Het Scheepvaartmuseum, Postbus 15443, 1001 MK Amsterdam
Bezoekadres: Kattenburgerplein 1, Amsterdam
Contactpersoon Diederick Wildeman
e-mailadres: dwildeman@hetscheepvaartmuseum.nl
Contact raadpleging bibliotheek:
bibliotheek@hetscheepvaartmuseum.nl;
Contact raadpleging depot:
depotbezoek@hetscheepvaartmuseum.nl
www.hetscheepvaartmuseum.nl en www.maritiemdigitaal.nl

nis en het openleggen van de wereld door de Europeanen in zestiende tot negentiende eeuw. Het museum wilde (en wil) niet alleen objecten verzamelen, maar ook een centrum zijn voor de studie van het originele materiaal in druk, manuscript en kaart. De basis voor deze verzameling werd gelegd door de collectie van A.W.M. Mensing, directeur van het veilinghuis Frederik Muller. Om een paar voorbeelden te geven: het museum bezit 12 edities van Ptolemeus-atlassen vanaf 1482, 15 exemplaren van de atlas

2. Nieuwe beschrijvinghe ende Caertboeck vande Midlandsche door Willem Barentsz uit 1595 (A-III-025).

3. De wandkaart in 21 bladen van Joan Blaeu uit 1648, in de staat van na 1654 (S.0864).

van Ortelius, twee exemplaren van de Nederlandse editie van de *Atlas Maior*, en delen van de Franse en Spaanse edities, de *Atlas Maior* van Ottens, stedenboeken van Braun en Hogenberg, Blaeu en Frederick de Wit. Uiteraard zijn er ook de zeeatlassen en -gidsen aanwezig van Waghenauer, Barentsz, Blaeu, Colom, Doncker, Janssonius, Pieter Goos (11 exemplaren), Roggeveen, Cruys en Van Keulen, vaak in meer edities en in meer talen. De collectie beperkt zich ook niet tot Nederlandse (zee)atlassen. Er zijn exemplaren van Van Borbone, Robert Dudley, Bellin, DesBarres, Sanson. Een belangrijk onderdeel van deze atlassen-collectie is sinds 1919 in het museum en

bestaat uit ca. 130 titels afkomstig van het voormalige Ministerie van Marine. Dit bevat ook atlassen van de voorgangers, waaronder de Admiraliteit van Amsterdam.

De collectie losse kaarten bevat een aantal bijzonderheden. Een proefdruk van de wereldkaart van Gastaldi uit 1564, de wereldkaart van Blaeu uit 1648 (staat van na 1654) in 21 bladen, Chinese wereldkaart door Verbiest uit 1687, de kaart van Tartarije door Witsen uit 1687 en de set van vier handschriftkaarten van Johannes Vingboons. Van de stad Amsterdam is een aantal plattegronden zoals die van Cornelis Anthonisz. (1544) Bast (1597) en Van Berckenrode

(1647) aanwezig. Er is een grote collectie Nederlandse en Britse zeekaarten uit de negentiende en twintigste eeuw. De laatste aanwinst is de collectie van meer dan driehonderd koperplaten van de Nederlandse hydrografische dienst (ca. 1900-1955).

Website/Beeldbank

De gehele collectie van Het Scheepvaartmuseum, inclusief de bibliotheek, is toegankelijk via de gemeenschappelijk online database van de Nederlandse maritieme musea: www.maritiemdigitaal.nl. In de komende jaren zal de digitalisering van de collectie verder ter hand worden genomen en zullen er steeds meer afbeeldingen te zien zijn. Twee belangrijke atlasseries zijn online toegankelijk: de zogenaamde *Atlas Van Loon* (genoemd naar de zeventiende-eeuwse eigenaar) en een uitgebreide Van Keulen atlas, samengesteld ca. 1790. De *Atlas Van Loon* bevat de *Atlas Maior* van Joan Blaeu in de Nederlandse editie (9 delen), Nederlandse stedenboeken (Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden in 2 banden) en enkele Italiaanse stedenboeken (Kerkelijke Staat, Rome, Napels en Sicilië, drie banden) eveneens van Blaeu. Deze verzameling bevat tevens de zeventiende-eeuwse zeeatlassen van Pieter Goos en Johannes Janssonius. De Van Keulen atlas in zes banden bevat achttiende-eeuwse zeekaarten van nagenoeg de gehele wereld. Het gedigitaliseerde exemplaar bevat in de zesde deel over het VOC-gebied veel extra kaarten, handschriftkaarten en prenten, vooral uit François Valentijns *Oud en Nieuw Oost Indië* uit 1724-1726. De afbeeldingen zijn alle van zeer hoge kwaliteit. In totaal zijn er ca. 1500 kaarten op deze manier toegankelijk via de site www.geheugenvannederland.nl.

Belangrijkste literatuur

W.F.J. Mörz Bruyns, 'De kartografische verzameling in het Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam', *Caert-Thresoor* 18, 1 (1999), blz. 1-7.
Diederick Wildeman 'Het Nederlands Scheepvaartmuseum en Ernst Crone: Het samengaan van een privé- en museumverzameling', *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen* 2001, Jrg. 9 (2002), blz. 161-179.
Het Scheepvaartmuseum streeft er naar de collectie zo veel mogelijk in kartobibliografieën wordt beschreven, en met name in de uitgaven verzorgd door Explokart.

4. Alle achttien delen van de 'Atlas van Loon'.

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Sjoerd de Meer

E-mail: s.demeer@caert-thresoor.nl

Besprekingen

The atlas Blaeu-Van der Hem of the Austrian National Library. History of the Atlas and the making of the facsimile / Koert van der Horst (redactie). - Houten: HES & De Graaf Publishers BV, 2011. 244 p., ill. en krt. in kleur. - ISBN 9789061943006. Prijs € 318,00.

Uitgebracht als deel 8 van de Descriptive Catalogue van de Atlas Blaeu van der Hem is dit boek ook afzonderlijk verkrijgbaar. Het bevat bijdragen van Günter Schilder, Roelof van Gelder, Truusje Goedings, Dick Gaasbeek, Erlend de Groot, Peter van der Krogt en Benjamin Schmidt, en moet bedoeld zijn om voor de facsimile-uitgave van deze atlas door uitgeverij Hes & De Graaf reclame te maken.

Het boek beschrijft het ontstaan van de atlas Blaeu-Van der Hem (een zogenaamde atlas factice, een door de Amsterdamse verzamelaar Laurens van der Hem eind zeventiende eeuw samengestelde en uit 50 delen bestaande atlas), zowel als het vervaardigen van de facsimile-editie ervan. Na een algemene inleiding van Schilder gaat Van Gelder in zijn deel (87 pp) de achtergronden van Laurens van der Hem en zijn atlas-project na, van Goedings is een bijdrage (54 pp) over de meesterafzetter Dirk Jansz van Santen, De Groot beschrijft

(9 pp) de tekeningen die speciaal voor de atlas vervaardigd zijn, en Van der Krogt gaat in (in 13 pp) op Blaeu's Atlas Maior, het uitgangspunt waaraan Van der Hem alle mogelijke kaarten en prenten toevoegde. Op de productie van de facsimile inclusief het drukken en binden gaat Gaasbeek in (13 pp), en Schmidt (13 pp) beschrijft de periode waarin de oorspronkelijke atlas tot stand kwam, met name het verzamelaarsklimaat.

Bij de meeste bijdragen gaat het om bestaande verhalen, die voor dit boek aangepast zijn; samen vormen ze een uitstekende gids voor de facsimile-editie. Werkelijk nieuw materiaal brengt alleen Gaasbeek, maar dat wil niet zeggen dat de andere bijdragen niet interessant zijn, en op een relevante manier geïllustreerd. Vooral de 50 pp van Truusje Goedings over het inkleuren van de kaarten zijn een lust voor het oog. Van Gelder brengt naast een introductie over het ontstaan van de atlas een zeer duidelijk overzicht, geografisch geordend, van de manier waarop Van der Hem aan het materiaal kwam. Dat begint prachtig als Van Gelder Van der Hem als het ware volgt, op een korte wandeling vanuit zijn huis aan de Herengracht en in vijf minuten zowel bij Blaeu, de binder Albertus Magnus, de kantoren van de VOC en de winkel van Vingboons (waar je grote aquarellen van alle havensteden ter wereld kon bestellen) binnen kon lopen. Van Gelder gaat dan na hoe Van der Hem aan het materiaal kwam voor de verschillende gebieden, zowel kaarten, prenten en portretten (Het was zijn gewoonte ook afbeeldingen op te nemen van de heersers van de afgebeelde gebieden). Hier was ook een overzicht op zijn plaats geweest, aan de hand van een indexkaart, om te tonen welke gebieden op welke schaal afgebeeld zijn, en een locatietaart van alle prenten. Pas door zo'n kartografisch overzicht is na te gaan naar welke gebieden en soorten objecten binnen de eind zeventiende eeuw bekende wereld de belangstelling van Van der Hem uitging.

Hetzelfde geldt ook eigenlijk voor de bijdrage van Van der Krogt over de

12-delige Blaeu-atlas die het uitgangspunt vormt van Van der Hem's verzamelatlas. Het is een goedgeschreven weinig kritisch overzichtsartikel: sinds Blaeu heilig verklaard is in onze geschiedniscanon worden er alleen nog maar positieve dingen over hem gezegd, maar in feite is die atlas een prachtig grafisch maar een bedenkelijk kartografisch product. Zoals van der Krogt trouwens ook aangeeft is het onevenwichtig: van de 11 atlasdelen gaan er bijvoorbeeld 8 over Europa, 1 over Spanje en Afrika, 1 over Azië en 1 over Amerika. Van de Europese delen is 1 deel alleen aan Schotland en Ierland geweid, een ander aan heel Oosten en Zuidoost-Europa. Er is sprake van een terugval waar Blaeu niet langer het door Mercator geïntroduceerde principe van de 'unity of content' volgt (waarbij eenzelfde gebied op verschillende kaarten met dezelfde informatie wordt ingevuld), en sommige kaarten (Portugal is een mooi voorbeeld) gaan terug op 150 jaar eerder opgenomen kaartmateriaal, zonder aanwijsbare actualisering.

De bijdrage van Gaasbeek laat prachtig uitkomen wat een heroïsche onderneming deze facsimile-editie wordt. Er zijn nu 11 van de 50 delen in 8 banden gefacsimileerd, en wel van de gebieden buiten Europa, het meest aantrekkelijke materiaal. Het is de bedoeling dat ooit alle 50 atlasdelen in facsimile zullen verschijnen (voor een bedrag van € 100.000), maar of dat zal lukken is nog niet zeker. De lijst van kaarten en prenten van die eerste 8 delen is achterin dit boek opgenomen, en als zodanig is dit boek dus een momentopname uit 'werk in uitvoering'.

Zoals Van der Hem de beste ambachtslieden bij zijn atlas betrok zo heeft ook uitgever Bas Hesselink een keur van experts bij de vervaardiging van de facsimile-editie betrokken. Gaasbeek beschrijft hoe je het beste papier krijgt dat zoveel mogelijk het origineel benadert, hoe je transparante afbeeldingen die zo dicht mogelijk bij het origineel komen vervaardigt (door de fotografie van de Nationalbibliotheek in Wenen) die allemaal op dezelfde manier, onder gelijke omstandigheden belicht zijn,

en hoe deze opnamen allemaal op een standaard manier worden afgedrukt. Vervolgens moesten ze allemaal op een standaardmanier worden gescand, en dienden criteria vastgesteld om te bepalen of de scans een correct beeld van het origineel vormden. Drukker Ron den Ouden was verantwoordelijk voor dit proces. Samen met Gijs Wortel bepaalde hij ook welk papier het dichtst bij het origineel kwam: zonder de coating waar tegenwoordig de meeste facsimiles op worden gedrukt. Dat papier moest aan beide zijden dezelfde eigenschappen hebben, een belangrijke voorwaarde omdat de uitslaande kaarten aaneengeplakt moesten worden. De manier van binden benadert het origineel; de kaarten werden op ruiters geplakt zodat ze allemaal perfect openvallen (zie illustratie). De kaarten werden in perkament gebonden, vervaardigd van uit Zuid-Frankrijk afkomstige geitenvellen.

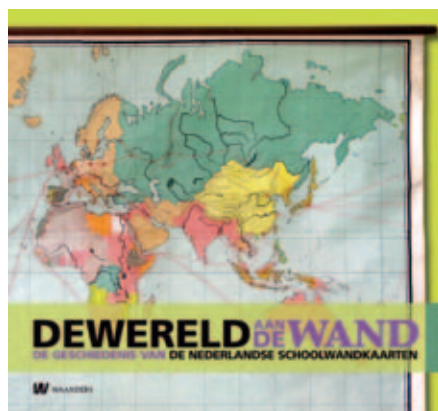
Bindwijze

Schmidt beschrijft tenslotte de periode waarin de oorspronkelijke atlas tot stand kwam, en de leunstoelverzamelaars waar Van der Hem een exponent van was. Hij zet hem mooi neer, aan het begin van een ontwikkeling van het afbeelden van de aarde zowel in kartografische als grafische zin, die tenslotte zou uitlopen in een globale massaconsumptie van geografische afbeeldingen.

Het vervaardigen van de facsimile van de Atlas Blaeu-Van der Hem is een van de grootste ondernemingen op het gebied van het facsimileren, en het is dus logisch dat de uitgever deze productie extra wil documenteren met dit prachtig geïllustreerde en vervaardigde boek – al is het jammer dat gezien de prijs van € 318 het voor zo weinigen toegankelijk zal zijn.

Ferjan Ormeling

De wereld aan de wand : de geschiedenis van de Nederlandse schoolwandkaarten / Lowie Brink en Lucy Holl. – Zwolle : Waanders, 2010. – 192 p., 115 afb. – ISBN 9789040077128. Prijs € 29,50.

Opnieuw een publicatie van het duo Brink en Holl over schoolwandkaarten, het thema waarin zij zich al jaren verdiept hebben. Naast vele artikelen die in diverse tijdschriften, waaronder Caert-Thresoor, zijn verschenen en de publicaties 'De wereld tussen twee stokken' en 'Bibliografie en foto-overzicht van de Nederlandse schoolwandkaarten (1801-1975)' die respectievelijk in 2005 en 2007 in eigen beheer zijn uitgegeven – en in Caert-Thresoor door mij besproken – nu een rijk geïllustreerde publicatie van uitgeverij Waanders.

Het boek wordt als volgt aangeprezen: 'Dit boek geeft de schoolwandkaart, het muurbloempje onder de leermiddelen, de aandacht die hij verdient. Een unieke uitgave met een kleurrijke revue van schoolwandkaarten en onderwijs- én kartografische geschiedenis'.

Het boek bestaat uit 12 kortere hoofdstukken die, zoals we kunnen lezen in het voorwoord, al eerder als tijdschriftpublicaties zijn verschenen tussen 2002 en 2009. Op 3 hoofdstukken na is deze tekst ook terug te vinden in het bovengenoemde 'De wereld tussen twee stokken'. Aan deze hoofdstukken gaat een overzichtshoofdstuk vooraf over de ontwikkelingen met betrekking tot de Nederlandse schoolwandkaarten vanaf 1820 (59 pagina's). Dit inleidende hoofdstuk is echter ook niet nieuw, maar eveneens terug te vinden in 'De wereld tussen twee stokken'. Qua tekst zijn er hooguit kleine redactionele wijzigingen te constateren.

Verder kunnen we ontdekken dat de 'Geologische schoolwandkaart van Noord-Holland' van W. Kloeke uit 1905 in 'De Wereld tussen twee stokken' nog tot de privé-collectie van Lowie Brink behoort, maar dat in het onderhavige boek het Stadsarchief Amsterdam inmiddels de gelukkige eigenaar is geworden.

Wat deze publicatie echter aantrekkelijk maakt is het volgende. De lezer heeft een up-to-date overzicht van alle tot nu toe uitgekomen artikelen in een rijk geïllustreerde handzame band in oblong formaat. Er is gekozen voor mooi licht glanzend papier waardoor de illustraties, die hoofdzakelijk uit kaarten bestaan, goed tot hun recht komen en waarbij recht gedaan wordt aan de uitstraling die dit type kaart van nature heeft. Zien we de schoolwandkaart van Gelderland van H. ten Brink uit 1933 in 'De wereld tussen twee stokken' nog in zwart-wit afgebeeld, in dit boek zien we dezelfde afbeelding én groter afgebeeld, én in kleur en op mooier papier. Over het algemeen zijn de afbeeldingen groter afgebeeld dan in de vroegere publicaties, wat de leesbaarheid zeker bevordert. De kleurintensiteit en natuurgetrouwheid van de kleuren roepen een bijpassend gevoel van nostalgie op bij het doorbladeren van dit boek. Van de grootste en bekendste uitgevers van de Nederlandse schoolwandkaarten Wolters, Noordhoff en Thieme staat achterin het boek in een bijlage een overzicht van de verschillende edities van hun kaartuitgaven.

Door deze uitgave is het werk van Brink en Holl voor een breder publiek toegankelijk geworden.

Het boek is ook rechtstreeks verkrijgbaar via het antiquariaat van de auteurs 'De wereld aan de wand' in Nijmegen. U kunt het zelfs gratis krijgen bij aankoop van minimaal 95 euro aan wandkaarten. Alle informatie hierover is terug te vinden via <http://www.wereldaandewand.nl>.

Lida Ruitinga

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Marleen Smit

E-mail: marleensmit@gmail.com

Varia Cartographica

Mercator Revisited / Cartography in the age of Enlightenment

Ter gelegenheid van de 500ste geboortedag van Gerard Mercator wordt van 25 tot 28 april 2012 een internationale conferentie gehouden met als thema 'Mercator Revisited / Cartography in the age of Enlightenment'. De conferentie wordt gehouden in Sint Niklaas, zo'n vijftien kilometer van Rupelmonde, de geboorteplaats van Mercator. De focus

ligt op kartografie in de zestiende eeuw in zijn algemeenheid en op de kartografie van Mercator in het bijzonder. Mogelijke thema's zijn onder meer wetenschap en techniek, Mercator's inspiratie, kartografie in het tijdperk van de ontdekkingen, nieuwe manieren om oude kaarten te analyseren met moderne technieken en Mercator's omgeving.

Meer informatie is te vinden op: <http://www.mercatorconference2012.be>.

Rectificatie

In het vorige nummer van Caert-Thresoor 2011-3, is bij het artikel 'De Carte du camp d'Utrecht uit 1805' een fout opgetreden door een communicatiefout. Peter van der Krogt had als medeauteur vermeld moeten worden. De redactie biedt haar verontschuldiging aan voor deze omissie.

Topography of Terror: Maps of the Warsaw Ghetto

Tijdens de 24th International Conference on the History of Cartography in Moskou hield Harrie Teunissen een lezing met de titel Topography of Terror: Maps of the Warsaw Ghetto. Teunissen vestigde de aandacht op bijzondere kaar-

ten, waarvan internationale experts niet eens het bestaan wisten. Sinds kort is deze presentatie met de kaarten op de website van de auteur in te zien: www.siger.org/warsawghettomaps.

In Memoriam Bert Wennekes

Op zaterdag 6 augustus 2011 is Bert Wennekes onverwachts overleden. Hij was 33 jaar als archivaris werkzaam bij het Zeeuws Archief en daarvoor bij het toenmalige Rijksarchief in Zeeland. In 1978 begon hij als hoofd studiezaal bij het rijksarchief in de Sint Pieterstraat in Middelburg. In 1980 ging hij zich toeleggen op het beheren en beschrijven van kaarten en atlassen en fotocollecties. Ook beschreef hij aanvinsten en vulde hij de beschrijvingen aan van de topografisch-historische atlas 'Zelandia Illustrata' die door het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen bij het rijksarchief in bewaring gegeven werd. Vanaf 1987 was hij lid van de Stichting Kadastrale Atlas Zeeland en in 1992 voltooide hij de inventarisatie van alle kadastrale plans in het rijksarchief. Bert Wennekes is 59 jaar oud geworden. Zie ook: <http://www.zeeuwsarchief.nl/over-ons/memoriam-bert-wennekes>.

Webtentoonstelling Nederlandse kaarten van Cyprus

De bibliotheken van de Universiteit Leiden hebben een webtentoonstelling gepubliceerd van 37 Nederlandse kaarten van het eiland Cyprus - zowel uit atlanten en boeken als los uitgegeven kaarten. Dankzij de hoge resolutie waarmee ze gescand zijn, is het mogelijk de kaarten tot in detail te bekijken. Deze kaarten bevinden zich allemaal in de fysieke collecties van de Universiteitsbibliotheek Leiden. Ze geven samen een vrijwel compleet overzicht van kaarten van Cyprus die in de Lage Landen zijn uitgegeven.

De tentoonstelling laat de ruimtelijke geschiedenis van Cyprus zien en geeft ook een beeld van de kartografische representatie van Cyprus tussen de zestiende en achttiende eeuw. Omdat in veel Nederlandse atlanten een kaart van Cyprus werd opgenomen, zijn de getoonde kaarten exemplarisch voor de Nederlandse kaartproductie, met name van de geschiedenis van atlasuitgaven in de zuidelijke en noordelijke Nederlanden. Onder de hoogtepunten in deze tentoonstelling bevinden zich

enkele unieke manuscriptkaarten van het Amsterdamse uitgevershuis Van Keulen, waarvan waarschijnlijk ooit maar één exemplaar vervaardigd is. De Ambassade van de Republiek Cyprus in Den Haag maakte de digitalisering en samenstelling van de webtentoonstelling mede mogelijk, ter viering van de vijftigste verjaardag van de onafhankelijkheid

van Cyprus in 2010. Dat jaar markeerde ook 50 jaar diplomatieke relaties tussen Cyprus en Nederland.

Meer informatie is te vinden op: https://disc.leidenuniv.nl:443/webclient/DeliveryManager?custom_att_2=simple_viewer&pid=2702145.

Atlantic Days bij het Nationaal Archief

Het Nationaal Archief organiseerde op 3 november, in samenwerking met het Zeeuws Archief, de eerste van twee Atlantic Days in het West Indisch Huis in Amsterdam. Dit 2-daagse symposium wordt gehouden ter ere van het feit dat de archieven van de West-Indische Compagnie (WIC) en de Middelburgse Commercie Compagnie (MCC) zijn toegevoegd aan het UNESCO Memory of the World Register - de lijst met documentair erfgoed met een uitzonderlijke betekenis voor de wereld.

De WIC-archieven bieden inzicht in een belangrijke periode uit de internationale geschiedenis, namelijk die van de Europese expansie in West-Afrika en in Noord- en Zuid-Amerika.

De archieven vertellen ons over verovering, slavernij en handel. Tijdens de Atlantic Days wordt ingegaan op de

onderzoeksmogelijkheden, en worden het behoud en de digitalisering van de archieven besproken.

Het volledige archief van de Oud West-Indische Compagnie (OWIC) telt maar liefst 7 meter. Het gehele archief is volledig geconserveerd en gedigitaliseerd. Dit is een complex en leerzaam proces met als resultaat een wereldwijd digitaal toegankelijk en doorzoekbaar archief. Het is te vinden op www.gahetna.nl. Op deze site is ook een speciale webexpositie van de WIC te bekijken (www.gahetna.nl/webexpo/tag/wic).

De meest bijzondere stukken uit het archief worden hierin uitgelicht met meer informatie en hoge resolutie afbeeldingen. The Atlantic Days is een samenwerking tussen het Nationaal Archief en het Zeeuws Archief en worden mede mogelijk gemaakt door de Gemeente Middelburg.

Verslag XXIV International Conference on the History of Cartography, 10-15 juli 2011 Moskou

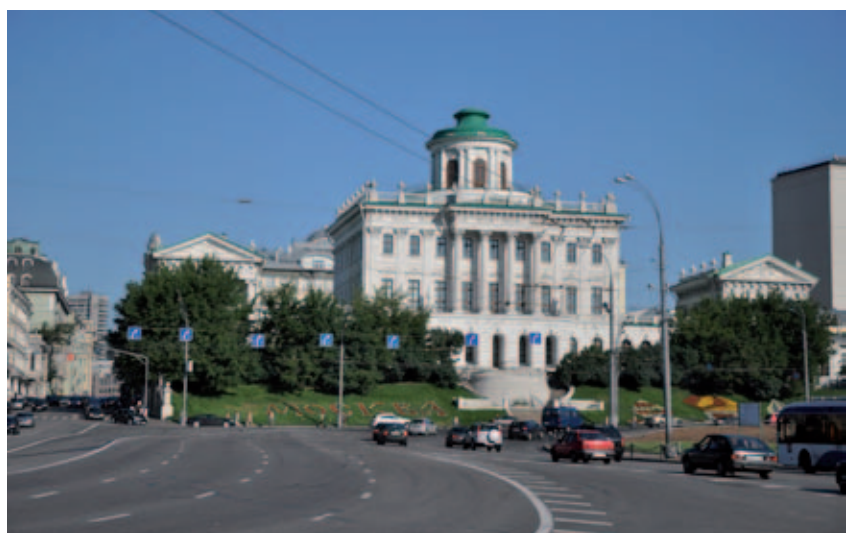
Iets meer dan 75 jaar geleden werd door Leo Bagrow in Berlijn het tijdschrift *Imago Mundi* opgericht. Het tijdschrift dat gelukkig nog steeds bestaat, groeide al snel uit tot de internationale spreekbuis van de historische kartografie. Het tijdschrift wordt uitgegeven door *Imago Mundi Ltd*, een non profit 'bedrijf' met een 'board of directors' waar ondermeer Peter van der Krogt en professor Günter Schilder deel van uitmaken. Behalve het uitgeven van het tijdschrift, hebben de directeuren nog een tweede belangrijke taak: het bewaken van de continuïteit van het Internationale congres gewijd aan de geschiedenis van de kartografie. Sinds 1968 wordt dit om de twee jaren ergens in de wereld georganiseerd en inmiddels zijn er 24 gehouden.

Het 24ste congres vond tussen 10 en 15 juli van dit jaar plaats in Moskou. Ruim 100 deelnemers waren naar Moskou gekomen. Dit was een kleiner aantal dan gebruikelijk. Misschien schrikte het verre en bureaucratische Moskou hen af. In elk geval, zo gingen de geruchten, was een aantal deelnemers een visum voor Rusland geweigerd. De deelnemers die er waren, kwamen wel bijna uit alle continenten. Er waren deelnemers uit Noord- en Zuid-Amerika, Australië, Azië en Europa. Alleen vanuit Afrika was niemand aanwezig. De grootste delegatie was afkomstig uit Rusland (34), op de voet gevolgd door de Amerikanen (27). Ook de Engelsen (18) en de Nederlanders (12) lieten zich niet onbetuigd.

Het congres werd georganiseerd door de Nationale Bibliotheek van Rusland en vond plaats in het achttiende-eeuwse Paskov-huis, onderdeel van de bibliotheek waar de kaartencollectie en de handschriftencollectie worden bewaard. De grote oorspronkelijke balzaal met uitzicht op het Kremlin was ingericht als congreszaal. Over de temperatuur binnen had niemand te klagen. Terwijl het buiten erg warm was, bleef het binnen behaaglijk koel. Wel was het geluid een probleem, soms was het erg moeilijk om de lezingen te volgen.

Voorafgaand aan het congres vond op zaterdag 9 juli ondermeer een vergadering plaats van de ISCEM (de

Het Paskov-huis, onderdeel van de Nationale Bibliotheek van Rusland. Foto Erik Walsmit.

International Society of Curators of Early Maps). In de afgelopen jaren werd dit georganiseerd door Bob Karrow van de Newberry Library in Chicago. Hij heeft - vanwege zijn aanstaande pensionering - inmiddels het stokje overgedragen aan Henrik Dupont uit Denemarken die nog in zijn rol moet groeien. Tot meer dan het uitwisselen van enkele nieuwtjes, kwamen de deelnemers niet.

Lezingen

Het thema van het congres was multiculturalisme in de geschiedenis van het kaartenmaken. Feitelijk een thema waar men alle kanten mee op kan. Vanuit Nederland verzorgden drie deelnemers een lezing. Harrie Teunissen, een zelfstandig historicus en verzamelaar van kaarten, hield een lezing over kaarten uit het Ghetto van Warschau. Paula van Gestel (Explokart Utrecht) vertelde over

de Aral Zee op West-Europese kaarten. Ondergetekende hield een voordracht over de symbolische betekenis van kaarten en globes voor de reder.

In totaal werden er verspreid over 6 dagen ruim 50 lezingen gegeven. Vele lezingen hadden helaas toch wel een 'mijn en mijn kaart' gehalte waarbij gedetailleerd werd ingegaan op eigen onderzoek. Slechts weinige lezingen staken daar boven uit.

De postersessie

Een belangrijk onderdeel van het ICHC-congres is altijd de postersessie die gedurende een ochtend werd gehouden. Ruim 30 deelnemers aan het congres lieten door middel van een poster zien met welk onderzoek men bezig is of toonden de boeken die in de afgelopen tijd door hen waren geschreven of gepubliceerd.

Deelnemers van het ICHC-congres tijdens de laatste congresdag. Foto Erik Walsmit.

Tentoonstellingen en excursies

Het organiserend comité had zijn best gedaan om rondom het congres enkele kleine tentoonstellingen te organiseren. Zowel de kaartenafdeling als de manuscriptafdeling van de Nationale Bibliotheek exposeerden enkele fraaie voorbeelden van kaarten waaronder ook werk van Nederlandse landmeters in Rusland. Verder had het Staats Historisch Museum een tentoonstelling georganiseerd met een selectie van kaarten van Rusland vanaf de zestiende eeuw.

Excursies waren er weinig. Eén daarvan was een bezoek aan de Staatsbibliotheek. Het leek een stap in het verleden. Weliswaar heeft ook daar de computer al lang zijn intrede gedaan. Maar de studiezalen hebben verder nog het karakter van onze jaren '60.

Afscheid

Met een zeer bescheiden afscheidsmaal in het congreshotel (onderdeel van een opleidingscentrum voor Russische

ambtenaren) werd het congres afgesloten. Het 24ste congres was zeker niet één van de meest sprankelende congressen. Maar als internationaal podium waar de 'oude rotten in het vak', de studenten en promovendi elkaar weten te vinden, was het congres zeker succesvol. Over twee jaar vind het congres plaats in Helsinki. Daarna in 2015 zal België het gastland zijn.

Sjoerd de Meer

Tentoonstelling Universiteitsbibliotheek Leiden: *Topografisch Geheugen. Topstukken uit de verzameling Nederlandse topografie*

Van 12 januari tot en met 27 april 2012 organiseert de Universiteitsbibliotheek Leiden de tentoonstelling *Topografisch Geheugen. Topstukken uit de verzameling Nederlandse topografie*. Stadsprofielen en tekeningen van markante gebouwen als kloosters, kastelen, stadspoorten en bruggen zijn niet alleen mooi om naar te kijken, maar helpen ons ook het verleden te reconstrueren.

De nadruk in de collectie van de Universiteitsbibliotheek Leiden ligt op topografie van steden, waaronder stadsprofielen en afbeeldingen en plattegronden van kerken, raadhuisen, stadspoorten, bruggen en andere gebouwen. Maar er zijn ook prenten en tekeningen van dorpen, kloosters, kastelen, buitenplaatsen en landgoederen naast historische prenten en afbeeldingen met archeologische vondsten, waterstaatkundige werken, grafmonumenten en landschappen. Deze stukken laten zien hoe Nederland ruimtelijk verandert en hoe de belangstelling voor die ruimte is vastgelegd in tekening en prent. De collectie vormt een onuitputtelijke bron voor onderzoek naar de ontwikkeling van het Nederlandse landschap.

Geheugen van Nederland

In de Universiteitsbibliotheek Leiden bevindt zich één van de grootste verzamelingen Nederlandse topografische prenten en tekeningen. Topografisch-historische atlanten worden doorgaans bewaard in regionale of gemeentelijke

archieven en concentreren zich op een specifieke stad of regio. De collectie van de Universiteit Leiden is één van de weinige in Nederland waarin het hele land vertegenwoordigd is. Sinds kort is deze verzameling digitaal te raadplegen via Het Geheugen van Nederland.

De collectie Topografie van Nederland op het Geheugen bestaat uit bijna 14.000 prenten en tekeningen. Het grootste deel is bijeengebracht door verzamelaar Johannes Tiberius Bodel Nijenhuis (1797-1872). Hij studeerde rechten aan de Universiteit Leiden waar hij in 1819 promoveerde. Twee jaar later werd hij firmant van boekhandel-uitgeverij Luchtmans. Een groot deel van zijn leven wijdde hij aan het verzamelen van kaarten, topografische prenten en tekeningen, historische prenten, portretten en plaatsbeschrijvingen. Bodel Nijenhuis liet in zijn testament vastleggen dat zijn collectie aan de Universiteitsbibliotheek Leiden aangeboden zou worden. Naast de nalaten-

schap van Bodel Nijenhuis zijn in deze digitale collectie zo'n 2.000 prenten en tekeningen uit de collectie van het Prentenkabinet opgenomen.

Tentoonstellingsopening

De opening van de tentoonstelling vindt plaats op donderdag 12 januari om 16.00 uur in de Vergaderzaal van de Universiteitsbibliotheek Leiden aan de Witte Singel 27.

Daarbij kijkt u met Ingrid Moerman (oud-conservator van De Lakenhal) naar topografisch Leiden in de collectie. Peter van der Krogt (historisch kartograaf aan de Universiteit Utrecht) duikt met u in de stadsprofielen in Nederlandse stedenatlanten. Martijn Storms, conservator Kaarten en Atlanten bij Universitaire Bibliotheken Leiden (UBL), lanceert tijdens de opening onze nieuwe Facebookpagina over kaarten en atlanten uit (of verbonden aan) de UBL collecties.

Samengesteld door Peter van der Krogt (peter@vanderkrogt.net)
en Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl)

Zie ook: <http://cartography.geo.uu.nl/journals>.

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

- Boer, Adri den, & Arjan den Boer**, 'Moderne aandacht voor kaartkopie uit 1790'. *Geo-Info* 8, 9 (2011): 24-26 [over de manuscriptkaart van het Zevenhuizense Bos door Jan Sabrier].
- Boogaart, Ernst van den**, 'A well-governed colony: Frans Post's Illustrations in Caspar Barlaeus's History of Dutch Brazil'. *The Rijksmuseum Bulletin* 59, 3 (2011): 236-269 [gedeeltelijk over Georg Marcgrafs kaart van Nederlands Brazilië].
- Brommer, Bea, en Henk den Heijer**, *Grote Atlas van de West-Indische Compagnie, Deel I: De Oude WIC, 1621-1674. = Comprehensive Atlas of the Dutch West India Company, vol. I The Old WIC, 1621-1674*. Voorburg: Uitgeverij Asia Maior/Atlas Maior, 2011. - 416 blz. - ISBN 9789074861335. - Prijs € 350. (inmiddels uitverkocht). Informatie <http://www.asiamaior.nl>.
- Buijs, Frans**, 'David Portius en zijn kaarten van de vesting Breda in 1625'. *Jaarboek De Oranjeboom* 63 (2010): 88-109.
- De Peuter, Stanislas**, 'Martino Martini's Jesuit Cartography of the Middle Kingdom: Some historico-carto reflections on then, in-between and now (selected topics)'. *BIMCC Newsletter* 39 (Jan. 2011): 16-24; 40 (Apr. 2011): 11-17; and 41 (Sep. 2011): 8-12.
- Deijnckens, H., & E. Leenders**, 'The cartographic evolution of Brabant'. *BIMCC Newsletter* 41 (Sep. 2011): 16-22.
- Fredriks, Harald, & Peter van der Krogt**, 'De 'Carte du Camp d'Utrecht' uit 1805'. *Caert-Thresoor* 30,3 (2011): 69-77. [NB: de naam van de tweede auteur is abusievelijk niet in het artikel vermeld].
- Graaf, Henk van de**, 'Mirakelse moeilijkheden II: De mirakelse moeilijkheid van het kapelletje aan de dijk', *Biesbosch.nu Magazine*, mei 2011 [rubriek bij de artikelenreeks 'De Donkerslootse Twistten'], http://www.biesbosch.nu/magazine/0911/artikel_mirakelsemoeilijkheden02.htm
- Graaf, Henk van de**, 'De Donkerslootse Twistten (400 jaar gesteggel en gekrakeel): Deel 2, De reconstructie van een verloren landschap'. *Biesbosch.nu Magazine*, september 2011 [artikelenreeks over een proceskaart van de polder Donkersloot uit 1545], http://www.biesbosch.nu/magazine/0911/artikel_donkerslootsetwisten02.htm
- Heere, Elger**, 'The accuracy of the maps of Zeeland; Accuracy measurement as part of the cartobibliography', *e-Perimetreon* 6, 3 (2011): 187-199.
- Heijer, Henk den, & Ben Teensma**, *Nederlands-Brazilië in kaart : Nederlanders in het Atlantisch gebied 1600-1650*. Zutphen: Walburg Pers, 2011. - ISBN 9789057307744 - NUR 688 - 192 blz. - € 29,95.
- King, Geoffrey L.**, 'Little Plates, Long Story: Willem Holtrop's pocket atlas'. *IMCoS Journal* 126 (Autumn 2011): 15-18.
- Kloosterboer, Hans**, 'Het veranderend kaartbeeld van Nederlandse zeegaten: een hulpmiddel bij de datering van zeekaarten?'. *Caert-Thresoor* 30,3 (2011): 87-96.
- Krogt, Peter van der**, 'Columbus en de platte aarde'. *De Geokrant* 70 (Amersfoort: ThiemeMeulenhoff, najaar 2011): 16-19.
- Meer, Sjoerd de**, *Atlas van de Wereld : De wereldkaart van Gerard Mercator uit 1569*. Zutphen: Walburg Pers, 2011. - 60 blz. - ISBN 9789057306112.- € 295,- (tot 1 mei 2012, daarna € 395,-)

- Mörzer Bruyns, W.F.J. & H. Hooijmaijers**, *Tussen bemel en horizon : Een korte geschiedenis van navigatie op Nederlandse schepen*. Haarlem: Gottmer / Hollandia, 2011. - ISBN 9789064105241 - 112 blz. - € 14,95.
- Noordhoff Atlasproducties**, *De Bosatlas van de Nederlandse Geschiedenis*. Groningen: Noordhoff, 2011. - Met historisch-kartografische bijdragen verzorgd door Ferjan Ormeling, Elger Heere en Peter van der Krogt.
- Storms, Martijn**, '“Van de beste eylanden eene”: The Dutch mapping of Cyprus' [webtentoonstelling Universiteitsbibliotheek Leiden], https://disc.leidenuniv.nl:443/webclient/DeliveryManager?custom_att_2=simple_viewer&pid=2702145
- Tulp, Klaas, e.a.**, *Smallingerland op de kaart: een historische cartografie*. Drachten: Smelne's Erfskip, 2010. ISBN 9789490543044 - € 16,50.
- Walsmit, Erik**, 'Kaartencollecties in Nederland: Zuiderzeemuseum'. *Caert-Thresoor* 30, 3 (2011): 97-98.
- Werner, Jan**, 'Kaarten van koning Willem I teruggevonden en overgedragen aan het Nationaal Archief'. *Geografie* 20, 7 (2011): 30.
- Wiele, Marc van de**, *Hoogtepunten van de militaire cartografie=Tresor de la cartographie militaire*. Brugge: Van de Wiele veilingen, 2011 [thematische veilingcatalogus, 1 oktober 2011].
- Wladimiroff, Igor**, 'Bloopers' in de Nederlandse kartografie van Rusland'. *Caert-Thresoor* 30,3 (2011): 69-77.

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

BIMCC Newsletter 41 (Sept. 2011)

- De Peuter, Stanislas, 'Martino Martini's Jesuit Cartography of the Middle Kingdom: Some historico-carto reflections on then, in-between and now (selected topics: part III)' (blz. 8-12).
- Deijnckens, H., & E. Leenders, 'The cartographic evolution of Brabant' (blz. 16-22).

De Hollandse Cirkel 13,3 (sept. 2011)

- Aardoom, Leen, 'Schokland, zomer 1941: een verhaal bij de foto's' (blz. 75-80).
- Holsbrink, Henk, 'Koopmans en Teeling: pioniers van de geschiedschrijving van de landmeetkunde' (blz. 95-98).
- Boer, Adrie den, 'Amsterdamse landmetersprenten uit 1709 en 1726' (blz. 100-103).

IMCoS Journal 126 (Autumn 2011)

- Friesen, Lisa, 'John Thornton's Map of 1699: A lost part of Canadian history now found' (blz. 7-13).
- King, Geoffrey L., 'Little Plates, Long Story: Willem Holtrop's pocket atlas' (blz. 15-18).
- Batten, Kit, 'Who Where John Cooke? Finally getting it right' (blz. 21-30).

Ganado, Albert, 'The House That Maps Built: A very special family home in Valletta' (blz. 41-45).

The Portolan 81 (Fall 2011)

McKee, Marianne, 'Expanding a Child's World: a Selected Bibliography of Books Relating to Maps for Children and Young Readers' (blz. 8-14).

Thompson, Emma, 'The Sea Monsters of Olaus Magnus: Classifying Wonder in the Natural World of Sixteenth Century Europe' (blz. 15-30).

Schechter, Barnet, 'George Washington's America: A Biography Through His Maps' (blz. 31-37).

Scheel, Eugene, 'Elizabeth Taylor and the Map-maker' (blz. 50-51).

The Portolan 82 (Winter 2011)

King, Robert J., 'Regio Patalis: Australia on the Map in 1531? (Early South Sea Voyages, or merely Cartographic Evolution?)' (blz. 8-17).

Demhardt, Imre Josef, 'Alexander von Humboldt: Scientific discoverer and cartographer of the Americas' (blz. 18-26).

Reisser, Wesley J., 'The Black Book - Woodrow Wilson's Maps for Peace' (blz. 27-33).

Fowler, Ian M., 'Maps of the Peninsular War in the Hauslab-Liechtenstein Map Collection at the Library of Congress' (blz. 34-42).

McDermott, Paul D., Ronald E. Grim and Philip Mobley, 'Eye of the Explorer - Illustrating Isaac Stevens's Pacific Railroad Survey, 1853-1854' (blz. 43-50).

Restauratie-Atelier Helmond bv

Restauratie en conservering van papier, leer en perkament

- Boeken, in leer en perkament
- Charters en zegels
- Prenten en tekeningen
- Kaarten en affiches
- Massaconservering
- Inbinden van rapporten en tijdschriften

Ondersteuning bij calamiteiten

- Brand- en waterschade
- Schimmelbestrijding
- Uw rechtstreekse partner voor gammastraling

24 uur bereikbaar op: +31 (0)6 - 53 65 00 07
Tijdens kantooruren: +31 (0)492 - 55 39 90

Uw waardevolle documenten gaan bij ons door vakkundige handen.

Panovenweg 40, 5708 HR Helmond (NL)

Tel. : +31 (0)492 - 55 39 90

Fax : +31 (0)492 - 55 24 42

E-mail: info@restauratie-atelierhelmond.nl
internet: www.restauratie-atelierhelmond.nl

Antiquariat Norbert Haas

— Antique maps and prints —

An den Kastanien 31
47551 Bedburg-Hau (Germany)

Phone: +49 (0) 2821 7115991

Fax: +49 (0) 2821 7115993

Email: antiquariat-haas@online.de

www.antiquariat-norbert-haas.de

BK BUBB KUYPER

VEILING BOEKEN
MANUSCRIPTEN
EN GRAFIEK

met o.a.
Nederlandse en
buitenlandse
kartografie,
topografie en
geschiedenis

**22-25 mei
2012**

Kijkdagen
17-20 mei 2012

Inbreng voor
deze veiling
mogelijk op
maandag t/m
vrijdag van
9.00-17.00 uur

Jansweg 39
2011 KM Haarlem
tel. 023 5323986
fax 023 5323893
e-mail info@bubbkuyper.com
catalogus online te raadplegen op
www.bubbkuyper.com

Koop en Verkoop
uw oude landkaarten via
www.swaen.com

Internet veilingen
maart, mei, september en november

www.swaen.com

telefoon +31 (0)634268714

paulus@swaen.com

Dat Narrenschip

Grote collectie landkaarten
en topografische prenten- en boeken

Specialisatie:

IN- EN VERKOOP:

- landkaarten van de Nederlanden:
17 en 7 provinciën;
- landkaarten en prenten van Graafschap Holland;
 - Zeeland;
 - Utrecht;
 - overige provincies Nederland.

Antiquariaat

Dat Narrenschip

Turfkaai 11 (bij de bushalte!)
4331 JV Middelburg
telefoon
0118 674141
mobiel
06 28146967
e-mail
mail@datnarrenschip.nl

Openingstijden:
donderdag
10.00 - 21.00 uur
vrijdag
10.00 - 18.00 uur
zaterdag
10.00 - 17.00 uur

Ook gevestigd te Amsterdam
Singel 315
1012 WJ Amsterdam
Geopend: zaterdag
10.30 - 17.30 uur

www.datnarrenschip.nl

P I C T U R A

Voor een compleet traject

Publiceren website webwinkel e-learning **Beheren** dataentry EAD-editing **Hosting**
duurzame digitale opslag database **Digitaliseren** schildery foto boek kaart
document bouwtekening fiche microfilm film **Fotografie** interieur object 3D-shot

www.pictura-im.nl